

TRANSPARANT

orgaan van de Vereniging van Christen-Historici

Mr. Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876)

jaargang 1
nummer 4
oktober 1990

Colofon

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar. De redactie wordt (vooral) gevormd door het bestuur van de VCH: R. Kuiper (voorzitter), H.J. van de Streek (secretaris), F. Quist (penningmeester), R. Bisschop (tweede voorzitter), G. Harinck (adjunct). Leden en donateurs ontvangen *Transparent* automatisch.

De contributie bedraagt f 30,- per jaar. Donateurs betalen minimaal f 45,-. Niet-leden, sekties en instellingen kunnen zich op *Transparent* abonneren voor f 35,-. Losse nummers kosten f 12,50 (inclusief porto).

Overmakingen op gironummer 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Sint-Maartensdijk. Voor informatie, redactieaangelegenheden, administratie, advertenties en te recenseren boeken kan men zich wenden tot het VCH-secretariaat: Postbus 24062, 3502 MB Utrecht.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk te geschieden.

Comité van aanbeveling:

dr. R.H. Bremmer, prof. dr. A.Th. van Deursen, dr. W.J. op 't Hof, prof. dr. C. Graafland, dr. G. Puchinger, prof. dr. G.J. Schutte, prof. dr. W. van 't Spijker en dr. J.R. Wolffe (University of York).

Grondslag en doel:

De vereniging heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de Gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Erelid: mw. drs. J.L. van Essen

- Ik word lid van de VCH
- Ik abonneer me op *Transparent*
- Ik word donateur

Naam:.....

Adres:.....

Plaats en postcode:.....

VCH Postbus 24062 3502 MB Utrecht

Inhoud

Redactioneel	1
Column: Groen van Prinsterer en de Vaderlandse Kerk (J. van der Graaf)	1
De geschiedbeschouwing van Groen van Prinsterer (Jac. Schaeffer)	3
De uitgave van de correspondentie van Groen van Prinsterer (A. Th. van Deursen)	10
Laudatio	15
Bij het erelidmaatschap van mw. drs. J.L. van Essen (G. Puchinger)	17
Een leven tussen de voetnoten van Groen (G. Harinck)	21
Verenigingsnieuws	25

VCH-Repro-Reeks

De VCH heeft een serie met heruitgaven van moeilijk toegankelijke en minder bekende publikaties van (reeds overleden) christen-historici.

Het is de bedoeling dat deze serie per jaar met enkele nummers wordt uitgebreid. Tot nu toe verschenen:

1. J.G.R. Acquoy, *Mislukte pogingen der Nederlandsche Gereformeerde Kerken, om hare geschiedenis te doen beschrijven*, (1894).
2. J.G.R. Acquoy, *Het nut der beoefening van de geschiedenis der Hervormde Kerk in Nederland*, (1878).
3. H. Bouwman, *Het Object der Kerkgeschiedenis*, (1903).
4. A. Eekhof, *Het Gereformeerd Protestantisme*, (1915).
5. A.A. van Schelven, *De School met den Bijbel en het onderwijs in de geschiedenis*, (1934).
6. G. Groen van Prinsterer, *Een woord aan ouders en onderwijzers, bij de uitgave van de bijbelsche geschiedenissen*, (1842).
7. G. Groen van Prinsterer, *Regt der Gezindheden, Regt der Hervormde Gezindheid, Afgescheidenen*, uit: adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, (1857).
8. G. Groen van Prinsterer, *Mededeeling aangaande eene reis in Frankrijk en Duitschland in het belang van het Huis-archief des Konings*.

Leden betalen voor deze uitgaven f 5,- per stuk; niet-leden betalen f 7,50. Prijzen exclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen gericht worden aan het VCH-secretariaat, Postbus 24062, 3502 MB Utrecht.

Redactioneel

Dit nummer van *Transparent* is bijna geheel gewijd aan mw. drs. J.L. van Essen die op 22 september het erelidmaatschap van de VCH ontving. De bijdragen van prof. dr. A.Th. van Deursen en dr. G. Puchinger gaan rechtstreeks over haar werk en haar persoonlijke stijl van werken als bronnenpubliciste. Daarnaast kunt u wat nader kennismaken met ons erelid door middel van het interview dat drs. George Harinck met haar heeft gehad. Ook de *laudatio* die op 22 september is uitgesproken gaat uiteraard in op haar werk en haar verdiensten.

Een tweetal andere bijdragen is hieraan gerelateerd. Allereerst de lezing van drs. Jac. Schaeffer over Groens geschiedbeschouwing, zoals deze is uitgesproken op onze jaarvergadering. Schaeffer geeft hiermee een prikkelende aanzet tot bezinning op Groens geschiedvisie vanuit een aantal persoonlijke afwegingen. De column van ir. J. van der Graaf bevat eveneens een bezinning op een aspect van Groens arbeid: Groen en de Hervormde Kerk. Als we het goed zien hebben de vruchten van deze bezinning reeds eerder in de kerkelijke pers een weg gevonden.

Column

J. van der Graaf

Groen van Prinsterer en de Vaderlandse Kerk

In het 'Woord vooraf' bij zijn *De Antirevolutionaire en Confessionele partij in de Nederlandse Hervormde Kerk*, citeert mr. G. Groen van Prinsterer met instemming Adolphe Monod, die schreef: "Buiten de leer van de om niet verleende genade, die Jezus Christus belijdt als waarachtig mens en waarachtig God en zijn dood aanvaardt als een waarachtige verzoening voor de zonde, is er voor ons geen Gereformeerde, zelfs geen Christelijke Kerk". Krachtiger en duidelijker kan de confessioneel-gereformeerde positiekeuze van Groen niet worden geïllustreerd dan aan deze uitspraak. Daarom heeft Groen in zijn dagen de gereformeerde kerk onmiskenbaar breder gezien dan het Hervormde Genootschap.

Hij pleitte voor het goed recht van de Afscheidenen om gerekend te worden tot de hervormde of gereformeerde gezindheid. Krachtens hun gezindheid, namelijk terugkeer tot de gereformeerde kerkenorde van Dordrecht en aanvaarding van de gereformeerde confessie als accoord van kerkelijke gemeenschap, zag hij in de kerken der Afscheiding ongetwijfeld ook

de Gereformeerde Kerk (Gezindte) hier te lande. Maar het góed recht van de Afscheidenen was voor Groen niet een alléénrecht. In de loop van de recente kerkgeschiedenis hier te lande is dat vaak wel zo geworden. In zijn proefschrift *De emancipatie der Gereformeerden* somt dr. J. Hendriks de kerken van gereformeerde belijdenis op, die zijn inziens tot de Gereformeerde Gezindte mogen worden gerekend. Na de kerken van Doleantie en Afscheiding uitputtend te hebben genoemd komt hij dan tot de volgende onthullende uitspraak: "soms wordt daartoe ook gerekend de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk". De confessionele richting in de Hervormde Kerk, waartoe Groen zich in zijn dagen bekende te behoren, is helemáál uit het blikveld verdwenen. Voor Groen echter bleef de Gereformeerde Kerk één en bleef als zodanig binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en de kerken van de Afscheiding voortbestaan.

In de Kerk blijven

Ondanks de krachtige confessionele positiekeuze en ondanks het feit dat hij - uit de praktijk van het kerkelijk leven gegrepen - stelt dat, waar men de dwaling toelaat de waarheid een storend element geworden is en dat aan haat slechts een plaats wordt ingeruimd "op voorwaarde dat ze haar plicht en aard verloochent door de dwaling met rust te laten", volgt hij de Afscheidenen in kerkelijk opzicht niet. Integendeel, hij zegt: "wij moeten in de Kerk blijven". En opnieuw citeert hij Monod: "Het orthodoxe geloof is, wat men er ook van moge zeggen, het enige geloof van onze kerk; en is daarvan de historische, wettige, eigenlijke leer. (...) Bijgevolg kunnen wij zeggen en zeggen wij: Wij zijn in ons éígen huis; niet wij hebben hier weg te gaan en we gaan slechts weg als we weggejaagd worden." Groen vervolgt dan met nog eens te zeggen: "We moeten erin blijven opdat, zelfs als we worden verjaagd, we met krijgsmanseer aftrekken. (...) We moeten in de Kerk blijven maar om er te strijden, niet onverstandig en overhaast, maar krachtdadig en onweerstaanbaar".

Hij is zelfs niet bereid predikanten der kerk, "die haar fundamentele geloofsstukken aanvallen", te verwijderen. Hij wil het besef doen herleven dat de kerk rechtens kan eisen niet bestreden en verraden te worden door hen, die haar moeten verdedigen. Maar de kwestie van 'waarheid en dwaling' is niet alleen *juridisch* van aard maar ook een zaak van 'ziekte en herstel'.

Als Groen dit 'blijven' al benadrukt tegenover de Afscheidenen, voor wier goed recht hij het opneemt en tegen wier hen aangedaan onrecht hij zich krachtdadig keert, hoeveel te meer zou dat dan niet

gelden ten opzichte van de Doleantie, die veel meer dan de Afscheiding 'berekend' werd!

Historisch

Groen was de man van het 'er staat geschreven en er is geschied', de man die Gods Hand in de geschiedenis zag, ook met betrekking tot de wording van de gereformeerde kerk hier te lande in de worsteling om het gemenebest. De uitdrukking 'vaderlandse kerk', waarover de nazaten van de Doleantie geërgerd de schouders ophalen, vinden we dan ook herhaaldelijk bij Groen al terug. Hij zegt: "... behorend tot een, door het getal, den invloed, de herinneringen nog vaderlandse kerk, mochten wij volgens ons, toen wij haar blootgesteld zagen aan de aanvallen van het ongelooft, niet de voordelen van de gegeven positie prijsgeven, niet de grondslagen en den samenhang van het overgeleverde historische geloof vergeten...".

Groen wist zijn taak, plaats en roeping binnen de vaderlandse kerk, ons in de historie van deze landen door God gegeven.

Onbekrompen en ondubbelzinnig

Het is een hachelijke zaak om, méér dan honderd jaar na datum, een groot man in de Kerk voor eigen kerkelijke richting te claimen. In de voorbije periode zijn stukken verder verschoven en posities gewijzigd. Maar vast staat wel, dat Groen wars was van louter formeel, leerstellig confessionalisme. Daarover heeft hij ook krasse woorden gesproken. Niet onvervaard is zijn these, dat handhaving van de confessie 'onbe-

krompen en ondubbelzinnig' diende te geschieden. In het 'ondubbelzinnig' ligt zijn gereformeerde overtuiging. In het 'onbekrompen' ligt zijn oecumenisch-gereformeerde positiekeuze.

De eerlijkheid gebiedt ook te zeggen, dat Groen met name zich kritisch heeft uitgelaten over Dordt. Van het Reveil, waartoe hij zelf behoorde zegt hij, dat het zich niet schaarde "om het vaandel der aloude Dordtse orthodoxie maar om den Banier der Hervorming, om het Woord Gods". "De ongelukkige gedachte om van de canones van Dordrecht het schibboleth van onzen tijd te maken", heeft bij hem "een heftigen tegenstand" ontmoet. Dit zegt hij zonder vervolgens te schromen nog eens te herhalen zijn "liefde voor het dogma en het belijdenisgeschrift", door hem zelf "aangewakkerd". Als in een latere periode, bijvoorbeeld ook nog in de *Verklaring van overeenstemming* voor Samen op Weg, Groens uitdrukking "onbekrompen en ondubbelzinnig" in relatie wordt gebracht tot "gemeenschap met de belijdenis der vaderen" (artikel X van de Hervormde Kerkorde), dan is dat niet geheel zonder grond. Ook al is de interpretatie, die genoemde 'overeenstemming' in de praxis van de Hervormde Kerk na 1951 heeft gekregen vaak verre van Groens echte confessionele positiekeuze.

Intussen is mijn conclusie, dat ik niet kan inzien dat Groen vandaag andere argumenten zou bezigen dan in 1860 het geval was met betrekking tot het blijven in de vaderlandse kerk. Of men hem erbuiten zou hebben gezet? Zijn volgelingen, waartoe ondergetekende zich rekenen wil, in ieder geval niet.

PRINTEN

alsof het

G E D R U K T

staat

Een H.P.InktJet-printer

Afdrukken op A4 papier, kwarto of folio

Drie jaar garantie

Laserprinter kwaltelt voor een 'matrix'prijs

Thuis bezorgd en op uw computer aangesloten door

ARCHIPEL INFORMATICA B.V.

Plesmanstraat 64

3905 KZ Veenendaal

tel. 08385 - 11889

De geschiedbeschouwing van Groen van Prinsterer

Jac. Schaeffer

Hartelijk dank voor de vererende uitnodiging op deze morgen voor u te mogen spreken over de geschiedbeschouwing van Willem Groen van Prinsterer. Ik wil bekennen dat ik enige schroom moest overwinnen toen ik de namen hoorde van de andere sprekers die hier voor het voetlicht treden. Hun deskundigheid op dit terrein is ongetwijfeld groter dan de mijne. Dat geldt zeker ook voor mw. van Essen, die zich al volop aan de Groen-studie begon te wijden in een periode dat ik nog mijn best deed zindelijk te worden.

Wat ik vandaag over dit onderwerp wil zeggen, wil ik derhalve niet naar voren brengen vanuit mijn deskundigheid met betrekking tot het onderwerp, maar veel meer vanuit een betrokkenheid die zijn invloed al heeft doen gelden op de keuze die ik zo'n dertig jaar geleden gemaakt heb voor de geschiedenisstudie.

Afstand en betrokkenheid

Van huis-uit was ik vertrouwd geraakt met de gedachte dat ideeën en beginselen de handelwijze van mensen bepalen. Studie van de geschiedenis betekende daarom voor mij, zo begon ik althans, studie van de ideeën-geschiedenis. Hoe meer ik zou weten van de achtergronden van allerlei ideologieën en denksystemen, hoe beter ik zou begrijpen hoe de wereld in elkaar zat. En, wat ook belangrijk was, hoe weerbaarder ik zou zijn in de gesprekken met andersdenkenden.

Maar de werkelijkheid van de studie was anders. Wel hoorden het *Handboek* en *Ongeloof en Revolutie* tot de eerste boeken die ik aanschafte, maar de presentatie van de feiten daarin kon ik als jong student absoluut niet in overeenstemming brengen met wat mijn leermeesters in Groningen en met wat de studieboeken mij boden. Het *Handboek* kwam mij simplifice-rend en gedateerd voor. *Ongeloof en Revolutie* vond ik fascinerend, maar ik twijfelde eraan of deze lezingen toch niet eenzijdig waren. Kortom, mijn oude overzichtelijke wereldbeeld, waarvan ik verwacht had dat het door de studie aan overzichtelijkheid en helderheid zou winnen, werd omvergeworpen door de grondervaring van een studie die mij steeds maar weer liet zien dat de historische werkelijkheid anders en ingewikkelder was dan een mens zich tevoren had voorgesteld. Ik moest nuanceren. Krachtig getrokken lijnen gaven slechts schijn-zekerheid.

Ik las wel hoe bijvoorbeeld Jan Romein klaagde over

het 'vergruisde beeld' van de geschiedenis, maar het leek me, in jeugdige betweterigheid, een begrijpelijk, maar onvolwassen heimwee naar een duidelijkheid die nu eenmaal niet samen kan gaan met de stand van kennis die de geschiedenisstudie oplevert.

Tegelijkertijd deed ik een andere ervaring op die mij eveneens van Groens geschiedbeschouwing verwijderde.

In mijn studententijd woedde er in de vrijgemaakte-gereformeerde kerken, waartoe ik nog steeds behoor, een steeds feller wordende discussie rond de vragen van, zoals dat toen heette, de 'doorgaande reformatie'. Wie goed vrijgemaakt was, moest zich inzetten voor gereformeerde scholen en gereformeerde politiek, het GPV, en abonnee zijn op het *Gereformeerd Gezinsblad* enz. Dus de reformatie van de kerk moest doorgaan op het gebied van de organisatie op andere levensterreinen.

Om de noodzaak van dit streven te accentueren, werd terzelfder tijd de afval buiten onze kerken met scherpe pen getekend. Daardoor werd duidelijk dat 'het isolement' ons was opgelegd. En even duidelijk werd het hoe belangrijk het was 'te wederstaan in het begin'. Elke dubieuze uitlating ook in eigen kring kon het begin van afval zijn. Daarop werd toentertijd dan ook druk jacht gemaakt. De polemiek die hierbij hoorde, werd soms verdedigd met een uitspraak van K. Schilder: "Wie niet polemiseert, is niet bekeerd". En met het gebruik dat van deze uitspraak van Schilder gemaakt is, kom ik op een derde en laatste ervaring die mijn omgang met Groen beïnvloed heeft. Want ik merkte op hoe niet alleen het nabije, maar ook het verdere verleden, de traditie, evenzéér onderhevig was aan een bepaalde beeldvorming als de verhouding tot anderen binnen en buiten de kerken. De geschiedenis kon laten zien hoe bepaalde beginselen van bijvoorbeeld tolerantie of independentisme of emancipatie het kerkelijk of maatschappelijk leven ondermijnden.

Maar deze apologetische hantering van het verleden kon ik niet in overeenstemming brengen met de bij mij intussen gewekte belangstelling voor het verleden om zichzelf.

Kortom, als ik de balans van deze jaren '60 opmaak voor wat betreft mijn verhouding tot Groen, dan constateer ik dat de vrees voor simplificatie, voor het geen recht doen wedervaren aan de werkelijkheid van vroeger, voor een schematisering en etikettering van het verleden langs lijnen van beginselen, een, ook emotionele, afstand tot zijn werk veroorzaakt heeft. En dat des te meer omdat Groen zo duidelijk zijn geloof verbond aan zijn geschiedvisie. Want waar het geloof zo sterk verbonden is met een bepaalde voor-

stelling van de feiten, dan is dat, zo meende ik toen, gevaarlijk voor zowel het geloof als de feiten.

Of ik met mijn reactie op Groen hem recht deed, laat ik voorlopig in het midden. Ik denk wel dat vergelijkbare weerstanden die alles te maken hebben met het zoeken van de eigen positie binnen de gereformeerde traditie ook een rol gespeeld hebben bij de kritiek op Groen, uitgebracht door mannen als Donner, de Pater en Smitskamp. Toch blijkt uit hun reacties, en dat is ook mijn ervaring, dat je van Groen niet loskomt vanwege zijn persoonlijkheid in combinatie met zijn profetische zeggingskracht. Zonder pose of vertoon, vurig en toch bescheiden, met een enorme volharding, heeft hij zich ingezet in de strijd tegen het ongeloof dat hij overal om zich heen veld zag winnen. Hij overschreeuwt zich nergens. Hij studeert en analyseert. Hij rangschikt met toewijding en onpartijdigheid de feiten die hij heeft gevonden. En dan beschrijft hij wat hij ziet, als een ziener. Maar één die zich nooit laat meeslepen door zijn eigen woorden. Hij wil geen systeembouwer zijn die uitgaat boven het belijden van het Evangelie. Hij wijst alleen maar aan, slag op slag, hoe de evangelische waarheid bevestigd wordt in de loop van onze geschiedenis, of in de loop van de revolutiegebeurtenissen.

Deze Groen, die op zoveel terreinen actief is geweest, die zichzelf samen met zijn vrouw zo gegeven heeft aan de zaak van Christus, die zo vaak ook geklaagd heeft over de halfheid en de lauwhoed van zijn mede-christenen, die laat je niet los als je hem eenmaal hebt leren kennen. Van deze Groen afstand nemen betekent haast een loyaliteitsconflict, het postuum in de steek laten van een mede-christen-strijder. En we komen er niet door een scheiding aan te brengen tussen Groen de Evangeliebelijder enerzijds en Groen de historicus of politicus anderzijds. Want de inzet van zijn leven was juist *in* zijn politieke en historische werk evangelie-belijder te zijn.

Wát mogen en moeten we van zijn erfenis als historicus vasthouden?

De doelstelling van Groens geschiedschrijving

In 1856, Groen is dan 55 jaar en zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland* is inmiddels al tien jaren oud, schrijft hij een briefje aan zijn 13-jarig neefje Jan van der Hoop. Jan had een vraag over de rechtspleging in de zaak tegen Oldenbarnevelt waarover zijn onderwijzers kennelijk anders oordeelden dan zijn geleerde oom in het *Handboek*. Het is hier, zoals ook elders, treffend om te zien hoe serieus de kinderloze Groen omgaat met jongeren. Na het eigenlijke antwoord houdt Groen zijn neefje kort voor waarom het uiteindelijk gaat in de geschiedbecefe-

Betsy Groen van Prinsterer-van der Hoop

ning.

"Zeer gaarne zal ik zien dat gij lust hebt in de beoefening van onze historie; er kan daaruit zooveel, ook voor de dagen die wij beleven, worden geleerd. Naauwkeurig onderzoek, eigen nadenken, voorzichtigheid, schroomvalligheid in het oordeel vellen, zie-daar! wat bij het waarderen van elke gebeurtenis, van ieder persoon, vereischt wordt. Vooral moet het ons te doen zijn, ook in de lotgevallen van ons vaderland, de wegen der Voorzienigheid te leeren opmerken, in de zegeningen van dat Evangelie, welks verlooche-ning in het tijdperk der revolutie tot op onze dagen, zoveel onheil over Nederland en Europa gebragt heeft. Zoodanige historiebeschouwing die ons telkens weer naar dat ééne nodige verwijst, kan ten zegen strekken ook voor ons eigen hart."¹⁾

De wegen der voorzienigheid opmerken — hoe vaak is ons dat gegeven? kan men zich afvragen. Wij zijn toch meer vertrouwd met het beeld van het borduurwerk van de geschiedenis waarvan wij de onderkant, alleen God de bovenkant ziet. Zijn Gods wegen niet ondoorgrondelijk? En als wij toch de geschiedenis willen duiden vanuit ons geloof, is dan schroomval-ligheid in het oordeel niet veel meer op z'n plaats dan bij de beoordeling van menselijke personen?

Het lijkt alsof Groen die aarzeling nauwelijks kent, alsof de waarheid van Gods handelen in de geschiedenis zo duidelijk te tasten is, dat alleen ongelof of angst om voor het geloof te kiezen, mensen kan verhinderen te getuigen van wat zo duidelijk zichtbaar is. Wie gelooft, mag zijn oog niet sluiten, "voor de lichtstralen waarin, bij de wonderen der Historie, de glans zijner volmaaktheden schittert".²⁾

"De geschiedenis, die geen voorwerp van ijdele nieuwsgierigheid mag zijn, is nuttig, dewijl zij in de ervaring der voorgeslachten treffend onderrigt geeft, en vooral omdat ze bij het licht van het Evangelie, Gods almacht, wijsheid, rechtvaardigheid en genade in de lotgevallen van een zondig mensdom openbaart"³⁾ (curs. J.S.).

Groen gaat verder: "Ook op het pad der Historie, zij Gods Woord een lamp voor onzen voet."⁴⁾ Tenslotte merkt hij op: "Het getuigenis van Christus is de geest der wereld-historie, zoowel als der Profetie".⁵⁾

Over het doorgeven van dit getuigenis heeft hij in het Voorwoord al opgemerkt: "met het oog opwaarts, valt dit getuigenis geven ligt".⁶⁾

Vanuit de drang om te getuigen heeft Groen zich vervolgens aan de arbeid gezet, waarvan het *Handboek* het resultaat geworden is. Het is een uniek en eigenaardig geschrift geworden. Groen is geen boeiend verteller die het verleden als het ware opnieuw tot leven wil wekken. Dat is zijn talent niet, maar hij zoekt er ook niet naar, sterker, het is voor hem en voor zijn doelstelling overbodig.

In korte kernachtige zinnen, haast in telegramstijl, geeft hij het relaas van de feiten der vaderlandse geschiedenis. Daarin ligt de samenvatting van zorgvuldige studie, analyse en weging. Hij formuleert knap, spits en zeer doordacht. Toch zou het geheel iets doods houden als er niet meer was. Dat meerderde, dat de kern van zijn werk uitmaakt, zoals het voor Groen ook de geest is van 'het doode ligchaam der Historie' is overal in zijn werk te vinden waar hij rechtstreeks of meer zijdelings het licht opvangt uit het Woord van God; wanneer hij het 'Er is geschreven' en 'Er is geschied', nauw met elkaar verbindt.

Door het hele *Handboek* heen kan men verwijzingen vinden naar het Woord van God. Vanuit een grote kennis van de Bijbel laat Groen niet soms, maar dikwijls de lamp van Gods Woord schijnen over de wegen die de geschiedenis gaat.

Hij hoeft het verleden niet tot leven te wekken. Het komt vanzelf tot leven onder de lichtstralen van dit Woord. Groens welsprekendheid ontplooit zich daar waar hij God Zelf kan laten spreken en Hem naspreekt. Zo, als een ziener, wil Groen zijn lezers ontdekken aan de waarheid.

Drie lijnen

Er zijn daarbij in het werk van Groen drie lijnen te onderscheiden.

In de eerste plaats, de geschiedenis laat zien hoe God zegent en straft. "De geschiedenis van het Gemenebest is de bevestiging van de belofte: Zoekt eerst het Koninkrijk Gods en Zijn gerechtigheid en alle dingen zullen u toegeworpen worden. Welgelukzalig het Volk wiens God de Heer is."⁷⁾ Maar ook: "Uwe boosheid zal u kastijden en uwe afkeeringen zullen u straffen: weet dan en ziet dat het kwaad en bitter is dat gij de Heer uw God verlaat, en wijze vreeze bij u gemist wordt".⁸⁾ In de tweede plaats wil Groen tonen hoe sanerend de invloed van het Evangelie inwerkt op alle terreinen van het leven. Als hij het werk van Willebrord en Bonifacius in onze streken tekent, schrijft hij: "Door geloof en liefde werd, in den woesten akker, het zaad van beschaving, vrijheid en volksgeluk gewerkt. Zonder dit licht der wereld, wat zou van de Noordsche Barbaren, zonder dit zout der aarde, wat zou van de Romeinsche wereld zijn geworden en van haar zedenbederf".⁹⁾ Als voorbeelden noemt hij onder andere de verbeterde positie van de slaaf en van de vrouw.

Maar natuurlijk geldt ook de keerzijde van deze waarheid. Ieder die enigszins met Groens werk vertrouwd is, weet met hoeveel volharding hij heeft gewaarschuwed tegen de verderfelijke invloed van ongelof en vervorming van de evangelische waarheid.

Tenslotte loopt er nog een derde lijn door Groens werk. Als ik de eerste lijn in navolging van Kamp-huis, die van de foederale causaliteit noem en de tweede die van de doorwerking der beginselen, dan kan ik de derde lijn misschien typeren als die van de normativiteit. Enkele voorbeelden hiervan.

Als Groen kort wil typeren wat in de kern het leven van de heidense Batavieren inhield, gebruikt hij de woorden "zonder Christus, geen hoop hebbende en zonder God in de wereld";¹⁰⁾ woest, twistgierig, verslaafd aan drank en dobbelspel.¹¹⁾ Over de Romeinen: "Met onverzadelijke begeerte naar roem, magt, geld en zingenot; met onbarmhartig en diep bederf; zich uitgevende voor wijzen, waren zij dwaas geworden, vervuld zijnde met alle arglistigheid".¹²⁾

Over de Nederlanden rond 1500: "Zoo het heil der Volken enkel in welvaart, wellevendheid en veiligheid bestond, kan er geen gezegender land zijn. Schatten zijn ook voor de natiën geen waarborg van wezenlijk en bestendig geluk. Ook hier was overvloed oorzaak van overdaad en weelde, van trots en overmoed, van verbastering en zedenbederf. Zelfs de grootste voorregten lieten onvoldaan, omdat men

onverzadelijk was. (...) In de Nederlanden de uitspraak ten volle bewaarheid: De werken des vleeschens zijn openbaar: overspel, hoererij, onreinheid, onmatigheid, afgoderij, venijngeving, vijandschappen, twisten, afgunstigheden, toorn, gekijf, tweedracht, ketterijen, nijd, moord, dronkenschap, brasserijen en dergelijke."¹³⁾

In zulke korte, rechtstreeks aan de Bijbel ontleende typering komt, zou ik willen zeggen, Groens christelijk realiteitsbesef naar voren. Volgens de driedelige onderscheiding die ik al eerder noemde, zou men dus kunnen stellen:

1. Groen wijst Gods persoonlijk handelen in de geschiedenis aan;
2. hij wijst aan hoe gehoorzaamheid en ongehoorzaamheid aan Gods Woord doorwerken; en
3. hij laat zien hoe de realiteit van mensen en menselijke verhoudingen er uitziet bij het licht van dat Woord.

Hij doet dit alles met grote vrijmoedigheid, hij lijkt niet te aarzelen in zijn duiding en typering. Ik denk, omdat hij van zichzelf weet dat hij naar eer en geweten alle kanten van de zaken die hij beschrijft, bekeken heeft. Hij is in geweten ervan overtuigd, niet natuurlijk dat hij geen fouten kan maken, maar wel dat hij onpartijdig en eerlijk argumenten pro en contra een bepaalde voorstelling van zaken gewogen heeft. Hij weet zich ook geroepen om te getuigen. En dan, alles bijeengenomen, als hij het stof van bijkomende omstandigheden, van allerlei meningen, voor zichzelf van de kernfeiten heeft afgeblazen, komt hij weer met een nieuwe paragraaf. Hij schikt en ordent om iedereen in de samenvattende stijl die hij bezigt, zoveel mogelijk het volle pond te geven. Sine ira et studio.

Maar dat blank gepoetste resultaat moet dan ook dienen om des te beter de lichtstralen op te vangen die uitschieten uit het Evangelie.

De evangeliebelijder en de historicus, het 'Er is geschreven' en 'Er is geschied' worden bij Groen tot een haast naadloze eenheid.

Evangeliebelijder — historicus niet?

Intussen leven we meer dan honderd jaar na Groens werkzaamheid. Wat is in de eeuw na Groen gedaan met zijn werk, met name in de kring van zijn geestverwanten en medechristenen?

Van Deursen constateert ergens: "...na Groens dood heeft de gereformeerde gezindte een tijd lang geen historicus meer voortgebracht; althans niet buiten de kerkgeschiedenis."¹⁴⁾ Waarom niet, vraagt hij zich af. In zijn antwoord op die vraag verwijst hij vooral naar Groens opvolger en erfgenaam, Abraham Kuy-

per. Diens visie en de uitstraling daarvan stimuleerde niet tot historisch onderzoek maar tot bevestiging van het Groeniaanse geschiedbeeld dat bij hem en anderen is samen te vatten met één zin: "de nationale kracht in de Nederlandse geschiedenis wordt gevormd door het calvinisme".¹⁵⁾

In deze visie op onze geschiedenis zit duidelijk meer Kuyper dan Groen. Maar ik wil hier wel alvast de vraag stellen: heeft Groens geschiedschrijving zowel in het *Handboek* als in *Ongeloof en Revolutie*, niet teveel definitiefs gehad en te weinig dat stimuleerde tot nader onderzoek?

De eerste grondige taxatie van Groens erfenis als historicus verricht Smitskamp in zijn dissertatie van 1940.¹⁶⁾ Negen jaar later maken dezelfde Smitskamp en andere geestverwanten van Groen nog eens de balans op in studies over Groens *Ongeloof en Revolutie*.¹⁷⁾

Smitskamp, de Pater en Donner, om de voornaamste te noemen, hebben grote waardering voor Groen de Evangeliebelijder, zijn taxatie van de strijd der geesten delen ze principieel, maar ze hebben moeite met de manier waarop hij geloof en historische wetenschap verbindt.

Als voornaamste punten van kritiek noem ik de volgende. Groen hinkt op twee gedachten. Hij wil een geschiedverhaal van mensen schrijven én de Hand van God aanwijzen. Nu eens verklaart hij de feiten vanuit een natuurlijk, menselijk causale samenhang, dan weer gebruikt hij Gods Voorzienigheid als verklaring. Maar, zegt Smitskamp: "Niet God, maar de mensch (is) object der geschiedwetenschap".¹⁸⁾ Dus Groens dualisme kan wetenschappelijk niet verantwoord worden.

Verder wordt Groen schematisme verweten. Hij perst de feiten in een logisch voorspelbare samenhang om aan te tonen dat bepaalde ongeloofsbegrippen wel bepaalde gevolgen *moesten* hebben.

Deze kritische visie op Groen is niet onweersproken gebleven. De voornaamste tegenstemmen komen van J. Kamphuis,¹⁹⁾ mw. J.L. van Essen,²⁰⁾ en A.J. van Dijk, met zijn recente dissertatie.²¹⁾

Ik kan er niet aan denken hier enig overzicht te geven van de stand van zaken in deze discussie. Naar mijn idee stemmen de drie laatstgenoemde auteurs hierin overeen, dat zij de critici van Groen simplificatie van Groens gedachten en gebrek aan affiniteit met zijn werk verwijten. Ze accentueren de eenheid van Groens werk in zijn belijden en zijn geschiedbeoefening. Ze hebben, naar mijn mening vaak overtuigend, heel wat misinterpretatie in de exegese van Groen opgeruimd.

Drs. Jac. Schaeffer

Geloof en ervaring

Maar het gaat in de discussie natuurlijk om veel meer dan om het recht doen aan Groens visie en standpunten. De vragen die Groens werk oproept zijn volop actueel. Ze hebben alles te maken met de verhouding tussen geloof en ervaring, een zaak die zoals ieder kan weten, vandaag weer sterk in de belangstelling staat. Die worden opnieuw met klem gesteld binnen onze westerse gesecculariseerde cultuur.

Hebben wij, die nog meer dan Groen, leven in een wereld van Godsverduistering, niet meer nog dan hij er behoefte aan de werkelijkheid te zien in het licht van Gods Voorzienigheid? Hebben wij zelf niet die verduistering bevorderd door, onder andere in de wetenschap, onze ogen te sluiten voor die 'lichtstralen' waarover Groen spreekt?

Confrontatie met Groens geschiedbeschouwing plaatst ons dus volop in de actualiteit. Ik wil in het vervolg van dit betoog met betrekking tot deze kernvragen nog enkele opmerkingen maken.

De voor christen-historici meest confronterende vraag in de ontmoeting met Groen is: Ontbreekt mij die zekerheid van geloof of die geloofsmoed waarmee Groen zijn werk verrichtte? Waarom doe ik niet als hij? Waarom is Groens *Handboek* als een eenzaam specimen van evangelische geschiedschrijving blijven

staan? Wie is er, niet met beschouwingen, maar praktisch, in zijn voetsporen getreden, afgezien van een enkele predikant-schrijver van schoolboeken? Die vraag moet leiden tot zelfbeproeving.

Het is een persoonlijke vraag en ik wil hem ook persoonlijk beantwoorden. Afgezien van de kwestie of ik ooit een *Handboek* zou kunnen schrijven als Groen — het is haast overbodig op te merken dat ik daartoe niet in staat ben — ik zou het ook niet kunnen op zijn manier. Ik bedoel, op de manier waarop hij het 'Er is geschreven' en 'Er is geschied' met elkaar verbindt. Ik zou het ook niet willen. Blijkt uit deze opstelling de invloed van de gesecculariseerde cultuur, die alleen maar natuurlijke verklaringen accepteert, die geloven en verklaren scheidt? Gedeeltelijk wel.

Laat ik eerst nog eens teruggaan naar Groen. Waarom schrijft hij, zoals hij schrijft?

Als Evangeliebelijder, als antirevolutionair, als christen-historicus, maar ook als kind van zijn tijd. Groen sluit zich, in zijn *Handboek*, gedeeltelijk, want hij is een overgangsfiguur, aan bij de oudere historiografie van de Vaderlandse Geschiedenis. Maar daarmee ook bij een wereldbeleving en een geloofsbeleving die, ander dan Gods Woord zélf, aan kritiek onderworpen mag worden.

Voorzienigheidsgeloof vroeger en nu

Die geloofs- en wereldbeleving van laten we zeggen het pre-industriële tijdperk, de tijd van vóór de maakbare samenleving kenmerkt zich door een haast vanzelfsprekend Voorzienigheidsgeloof. De mens voelde zich klein en kwetsbaar tegenover de natuur, maar ook tegenover de ondoorzichtige sociaal-economische veranderingen. De vele rampen waren Gods oordelen, en voorspoed Gods (onverdiende) zegen. Christelijk geloof en algemeen levensgevoel hebben zich door de eeuwen heen verbonden in een algemeen aanvaarde herkenning van Gods Hand in de geschiedenis en in het onzekere leven van elke dag.

Hoewel Groen allerminst een vanzelfsprekendheidsgeloof toegeschreven kan worden, is de invloed van die eeuwenlange gewoontevorming toch duidelijk aanwijsbaar. Enkele simpele voorbeelden.

"De geschiedenis van Nederland is bij uitstek gewichtig. De HEER heeft in dit kleine en onaanzienlijke land, aan de golven ontwoekerd, groote dingen gedaan. (...) Meer bijzonder van deze landen kan worden gezegd: "God heeft ze gegrond op de zeeën en gevestigd op de rivieren".²²⁾ Groen verwijst vervolgens op de vorming van de Zuiderzee, de Dollard en de Biesbosch als gevolg van stormvloed.

Waarom schrijft Groen dit zo? Om aan te geven dat

er al heel vroeg een bijzondere relatie bestond tussen God en Nederland? Misschien zit dat er wel een beetje in. Maar eerder denk ik aan een gedachtengang als: aan de grillige vorm van dit landje, waarover zoveel stormen gewoed hebben, is wel extra zichtbaar dat landen door God gegrondvest zijn; hoe Gods Hand in soevereine macht werkzaam is.

Welke christen-geograaf of -historicus zou er behoefte aan hebben dit vandaag nog zo na te spreken? Wij kijken toch niet meer zo. En dat heeft op zichzelf toch niets te maken met gebrek aan geloof? Juist dit heel simpele voorbeeld kan, meen ik, duidelijk maken dat onze gewenning om te denken vanuit natuurlijke oorzaken het ons onmogelijk maakt even vanzelfsprekend als Groen God te noemen. Dat is op zichzelf geen achteruitgang en dat kan zelfs een vooruitgang zijn voorzover het ons ervoor behoedt God te gemakkelijk te verbinden met onze zaak.

Een tweede en laatste voorbeeld: "Dit geringe land is, door welvaart, rijkdom, macht en invloed, naast en boven de grootste Mogendheden, verhoogd. -GOD heeft het gedaan: Onze vaderen arm heeft hen geen heil gegeven; maar uw regterhand, en uw arm, en het licht uws aangezigts".²³⁾ Groens bedoeling is ongetwijfeld te waarschuwen tegen overmoed met betrekking tot het vaderlandse verleden. Maar tegelijk zegt hij, al die welvaart en die roem, ze waren het werk van God.

En weer vraag ik, welke christen-historicus van nu schrijft zo? En zo niet, waarom niet? Ik voor mij zou zeggen, omdat zo de menselijke factor in de geschiedenis overdekt wordt met te wijzen op Gods werk. Zoals ik het vreemd zou vinden als een christen-zakenman die zijn bedrijf tot bloei heeft gebracht en de concurrentie op achterstand heeft gezet, bij zijn afscheid zou zeggen: Niet ik heb dit bedrijf tot bloei gebracht, God heeft het gedaan. Zo'n uitspraak zou mij wantrouwend maken.

Geeft Groen aanleiding tot zulk wantrouwen, tot een al te makkelijke identificatie van menselijk en Goddelijk handelen? Groen zelf heeft zich in zijn leven al op allerlei manieren tegen dat verwijt verweerd.

Hij heeft er zich altijd voor willen hoeden God te annexeren voor een menselijke zaak, hoe goed die zaak op zichzelf ook is. Maar zijn voorzichtigheid belet hem niet om Gods handelen regelmatig aan te wijzen, desnoods met het risico mis te tasten. Liever zo schrijven dan de geschiedwetenschap overleveren aan 'historiografisch deïsme'.

En weer komt de vraag op, een geschiedwetenschap die niet weet te duiden, die niet, misschien nog voorzichtiger dan Groen, laat zien de wegen van Gods Voorzienigheid, bevordert die niet het secularisatie-

proces?

God buiten de wetenschap?

Karl Barth, vooral de jonge Karl Barth, had op dit soort vragen een rigoureuze en duidelijk antwoord klaar. Tegenover alle ervaringstheologie en natuurlijke theologie kwam hij met zijn woordtheologie. "Christenen kunnen slechts leven bij het Woord Gods, dat getuigt van de 'ganz andere' werkelijkheid dan de werkelijkheid van de mens van 'Blut und Boden'".²⁴⁾ God is niet vanuit de ervaring aan te wijzen. Alleen het Woord en de verkondiging van het Woord doet Hem kennen. De geschiedenis is een raadsel. Ook de Kerkgeschiedenis is niet meer dan een 'Mischmasch von Irrtum und Gewalt', met een woord van Goethe.

Mr. G. Groen van Prinsterer omstreeks 1863

Deze Barthiaanse visie op een geschiedenis die in zichzelf zinloos is, een visie die door en door modern en tegelijk van alle tijden is, kan, afgezien van haar juistheid of onjuistheid, ons er wel bij bepalen dat we deze elementen helemaal missen bij Groen. Voor hem is de geschiedenis "het vlammend schrift van den heiligen God".²⁵⁾ Wat merken we bij hem van de ervaring zoals van 't Spijker die onder woorden brengt: "...naarmate wij proberen te kennen, hoe meer wij het wezen der dingen trachten te verstaan, de samenhangen en de verbanden die er zijn, de tegenstellingen en de tegenstrijdigheden, des te meer

zullen wij de raadselen in de geschiedenis zien en ermee tobben of worstelen, er soms onder bezwijken en er onder vertwijfelen".²⁶⁾

En waarom is de geschiedenis zo vaak raadselachtig? Omdat Gods werk van schepping en verlossing altijd weer doorkruist wordt door mensenwerk. Het heil komt van God, de zonde van de mens. In deze wereld zijn ze altijd met elkaar verstrengeld volgens dezelfde wet waarover Paulus schrijft: "Zo vind ik dan deze regel: als ik het goede wens te doen, is het kwade bij mij aanwezig. (...) Ik, ellendig mens! Wie zal mij verlossen uit het lichaam dezes doods? Gode zij dank door Jezus Christus, onze Here" (Rom. 7:21,24).

Maar dan nu voor het laatst de vraag: betekent deze visie dat wij God buiten onze omgang met het verleden plaatsen; dat de geschiedenis voor ons het onontwarbare raadsel is van goed en kwaad, van kwaad dat goed voortbrengt en goed dat kwaad gaat worden? Ik geloof het niet.

Normativiteit en christelijk realiteitsbesef

Geschiedbeoefening is ten diepste, meen ik, communicatie met mensen uit het verleden die wij (beter) willen leren kennen. Wij hoeven God niet in het verleden te zoeken om Hem beter te leren kennen. Hij de Levende, komt naar ons toe met Zijn Woord. In de omgang met die mensen uit het verleden zal de christen-historicus vanuit zijn geloof in de eerste plaats geïnteresseerd zijn in de vraag wat zij van hun mens-zijn terecht brachten.

Dit klinkt simpel, maar zowel voor het stellen van de vraag als voor het antwoord erop is veel geloofsstrijd nodig. Want een goede omgang met mensen vraagt heel veel liefde en tegelijk heel veel waakzaamheid om te onderscheiden tussen schijn en werkelijkheid, tussen onmacht en onwil, tussen waarheid en leugen. Er is veel strijd voor nodig om de dingen niet te accepteren zoals ze zijn, en te volstaan met verklaringen die duidelijk maken dat dingen zijn zoals ze zijn. Dat werk van alleen maar beschrijven en verklaren is immers al ingewikkeld genoeg.

Maar een persoonlijk-christelijke confrontatie met het verleden moet een normatief element in zich dragen.²⁷⁾ Dat is gevaarlijk omdat we zo makkelijk onze normen overdragen op het verleden, maar het lijkt me toch noodzakelijk wanneer we werkelijk willen communiceren met het verleden en dus de mensen van toen serieus nemen. De historicist begint hier niet aan. Maar een christen moet de moed hebben om het te proberen.

Ik denk dat christelijke geschiedbeoefening die zich dat normatieve element bewust maakt, leert ontdek-

ken hoe waar is wat Gods Woord ons openbaart over onszelf en over de wereld, dus leidt tot versterking van christelijk realiteitsbesef. We leven mee met de keuzen die mensen doen. We zijn geëngageerd op dezelfde wijze als Groen. Net zoals hij bij wijze van spreken telkens weer het stof van de feiten afblaast om te laten zien: zo werkt God — en hij doet dat bij het licht van Gods Woord — zo zullen wij het stof van de feiten afblazen en laten zien: zo werkt de mens — maar ook bij het licht van Gods Woord. Ik meen dat deze laatste werkwijze ons echter dichter bij de realiteit houdt.

Groen heeft een sterke geloofsvisie, een grote gedrevenheid en een indrukwekkende capaciteit tot beeldvorming. Zijn beeld van de geschiedenis heeft derhalve, zeker voor christen-tijdgenoten een grote overtuigingskracht gehad. Maar ik vraag me wel af: heeft zijn doelstelling om Gods Werk en om de doorwerking van de ideeën te laten zien, zijn communicatie met de mensen in het verleden niet in de weg gestaan? Hoe passen de mensen tussen al die grote lijnen die hij trekt? Worden ze niet al te vaak toch gereduceerd tot de dragers van ideeën? En leidt deze visie van Groen er niet toe dat vaak voorbijgegaan wordt aan de realiteit dat ideeën niet van boven neerdalen, maar projecties zijn van menselijke behoeften? De Groen die meent dat de historie niet 'enkel door de reeks der daden, maar vooral door de ontplooiing der begrippen gevormd wordt', neigt eerder tot demonstratie aan het verleden, dan tot communicatie met het verleden. Hij komt daardoor, hoe behoedzaam hij ook is, niet tot die houding van geduld en aandacht die nodig is in de omgang met mensen uit het verleden, omdat hij er teveel van verwacht. Anders gezegd, omdat hij teveel van God wil zien, ziet hij te weinig van de mensen en hun worsteling met de vragen van hun tijd.

Zeker, Groens visie heeft geleid tot een fascinerend en inspirerend beeld van onze geschiedenis en van die van het Revolutietijdperk. Maar ik meen dat juist christenen, dat is zeker een sterk waarheids-element in de boodschap van Karl Barth, een dergelijk beeld niet nodig hebben. God kennen wij al uit Zijn Woord, de geschiedenis is de geschiedenis van het menselijk antwoord. Wanneer we zó kijken naar de daden van mensen in het verleden, dan zien we, hoe beter we God hebben leren kennen, des te beter ook hoe Zijn goede schepping en Zijn werk van verlossing verstrengeld zijn met onze zonden en de gevolgen van onze zonden. Het is heel moeizaam en deprimerend dat te ontdekken, maar het is in geloof evenzeer heel heilzaam en bemoedigend. Want elke nieuwe dag is een dag van genade, waarop God naar de mens toe-

komt met Zijn goedheid en hem de ruimte geeft om te zien wie Hij is, om te antwoorden.

Hier wil ik afsluiten. U hebt wel gemerkt dat ik geen sluitend betoog te bieden had. Groen stelt mij telkens weer voor vragen waarop ik geen afgerond antwoord weet te vinden. Wat ik in dit bestek te bieden had, heb ik gegeven.

Noten:

1. Groen van Prinsterer Schriftelijke Nalatenschap, dl. 6, *Briefwisseling* dl. 5, bewerkt door J.L. van Essen, p. 322.
2. Groen van Prinsterer, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, Voorwoord p. IX.
3. a.w., paragraaf 1.
4. a.w., paragraaf 1.
5. a.w., paragraaf 1.
6. a.w., p. IX.
7. a.w., paragraaf 3.
8. a.w., paragraaf 1103.
9. a.w., paragraaf 10.
10. Efeze 2:12.
11. *Handboek*, paragraaf 7.
12. Romeinen 1:22; *Handboek*, paragraaf 8.
13. a.w., paragraaf 70; Galaten 5:21.
14. *Wetenschap en rekenschap 1880-1980: een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit*, 1980, p. 367.
15. a.w., p. 368.
16. H. Smitskamp, *Groen van Prinsterer als historicus*, 1940.
17. L.C. Suttrop e.a., *Groen's "Ongeloof en Revolutie"*: een bundel studiën, 1949.
18. a.w., p. 48.
19. J. Kamphuis, *De hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus*, 1962.
20. J.L. van Essen, Groen van Prinsterer en zijn geschiedbeschouwing, *Bijbel en Wetenschap*, 4e jrg. nr. 23 (jan. 1979), p. 13-28.
J.L. van Essen, Gods Hand in de geschiedenis, *Bijbel en Wetenschap*, 9e jrg. nr. 66 (mrt. 1984).
21. A.J. van Dijk, *Groen van Prinsterer's Lectures on Unbelief and Revolution*, Ontario, Canada, 1989.
22. *Handboek*, paragraaf 3; Psalm 24:2.
23. a.w., paragraaf 3; Psalm 44:4.
24. A. van de Beek, *Wapenveld*, 33e jrg. nr. 6 (nov./dec. 1983), p. 200.
25. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie*, p. XV.
26. W. van 't Spijker, *Triptiek van de geschiedenis*, p. 183.
27. Zie ook Auke Jelsma, *Fossielen of Vruchten: omgaan met het verleden van de kerk*, p. 126 e.v.

De uitgave van de correspondentie van Groen van Prinsterer

A.Th. van Deursen

In mijn woonplaats Amstelveen bevindt zich een Groen van Prinstererlaan. Ze komt uit op de Thorbeckelaan, en op beide naambordjes wordt de voorbijganger even kort uitgelegd wie de bewuste personen eigenlijk zijn geweest. Onder de naam staan de jaren van geboorte en overlijden, en daarachter ter verklaring: staatsman.

Het naambordje aan de Groen van Prinstererlaan passeer ik iedere zondag als ik naar de kerk ga, en nu en dan maakt het bij mij de herinnering wakker aan het vroegere christelijk-historische kamerlid freule Wittewaell van Stoetwegen, die eens op de vraag wat Groen van Prinsterer haar te zeggen had,¹⁾ als antwoord gaf: helemaal niets. De Groenlaan in Amstelveen is aangelegd onder het bewind van een eveneens christelijk-historische burgemeester, van wie kennelijk hetzelfde gegolden moet hebben. Wie zo'n onderschrift laat aanbrengen kan toch geen weet gehad hebben van Groens eigen devies: "een staatsman niet! Een evangeliebelijder".

Zo zag Groen zichzelf, en zo moet ieder die hem recht wil doen hem ook beschouwen. Dat heeft vanzelfsprekend ook consequenties voor de uitgave van zijn briefwisseling. Die moet ons nader brengen tot de evangeliebelijder Groen van Prinsterer, zoals de correspondentie van Oldenbarnevelt ons vertrouwd moet maken met de staatsman die hij bovenal was, of de schriftelijke nalatenschap van Lorentz met de natuurkundige. De uitgave van Groens correspondentie moet daarom aan dat speciale doel ondergeschikt zijn. Daarnaar moet men haar beoordelen, en in dat licht dient men ook haar moeizame ontstaansgeschiedenis te bezien.

Uitgangspunten

Het Bureau van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis heeft in 1985 een gedenkboek doen uitkomen, waarin vrij veel aandacht aan de Groen-uitgave wordt besteed.²⁾ Dat is ook geen wonder, want rondom dat project zijn zoveel spanningen gerezen en zoveel problemen ontstaan, dat de Rijkscommissie er onder is bezweken. De meningsverschillen over Groens correspondentie hebben geleid tot de opheffing van de commissie in 1937, en ze is pas in 1948 tot nieuw leven gekomen. Die geschiedenis hoeft ons hier niet bezig te houden. Ze is ook niet zo verkwikkelijk, en ze toont ons de hoofdrolspelers niet van de aangenaamste kant. Maar de kernvraag, waar alle tegenstellingen tenslotte uit voortkwamen,

is deze: wie was eigenlijk Groen van Prinsterer, een staatsman, of een evangeliebelijder?

Die twee concepties stonden tegenover elkaar, toen ongeveer tachtig jaar geleden twee mannen onafhankelijk van elkaar het plan beraamden de stukken uit te geven van Groen van Prinsterers schriftelijke nalatenschap: Colenbrander en Gerretson. Colenbrander ging het om de staatsman, Gerretson om de evangeliebelijder.

Colenbrander had een beknopte uitgave in gedachten van twee of ten hoogste drie delen. Ze zou alleen stukken bevatten die van belang waren voor wat Colenbrander noemde "de algemene landsgeschiedenis". Ze zou daarentegen voorbij gaan aan alles wat enkel van betekenis was "voor de geschiedenis van Groens persoon en partij".³⁾

Deze maatstaf is wat moeilijk te hanteren. Stellen wij ons eens een uitgave voor van de correspondentie van Den Uyl, waarin niets mocht worden opgenomen dat uitsluitend betrekking had op de persoon of de partij. Het lijkt een onmogelijke opgave. Maar de maatstaf is vooral zeer onbillijk. Ze doet enigszins denken aan de opmerking die ik eens las in het NRC/Handelsblad over de beide kamerleden van het GPV. Dat waren heel verstandige mannen, schreef de redactie, zolang ze niet spraken over christelijk geloof en christelijke zede. Dan accepteer je dus deze mensen voorzover ze niet nadrukkelijk blijf geven van hun christelijke levensovertuiging. Zo zou ook Colenbrander een gekuiste Groen-uitgave tot stand gebracht hebben, ontdaan van alles wat de liberaal denkende Nederlander bekrompen en aanstotelijk voorkwam.

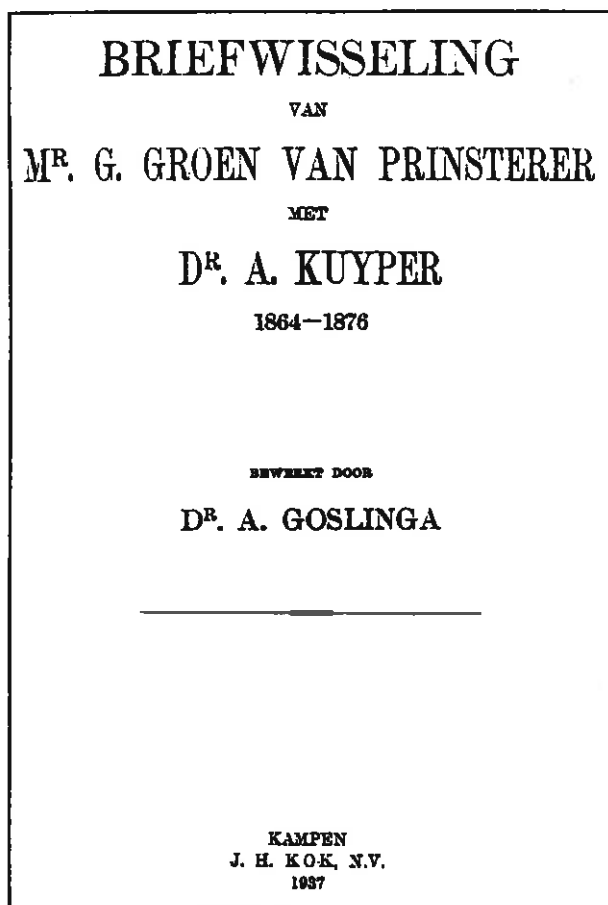
De geschiedenis van de Groen-uitgave is niet in alle opzichten verheffend. Maar ieder zal denk ik moeten erkennen dat het ook voor de wetenschap een zegen geweest is dat zo'n verminkte Groen-uitgave er niet is gekomen. De conceptie van Gerretson heeft het gewonnen. De betekenis van Gerretson komt vanmiddag aan de orde, maar ik moet wel duidelijk maken wat het hele Groen-project beoogt, en dan kan ik niet beter doen dan te verwijzen naar wat Gerretson daarover schreef in het eerste deel dat in 1925 verscheen. Bij het klimmen der jaren, aldus Gerretson,⁴⁾ voelde Groen steeds meer de behoefte, "van het vooroordeel van den tijdgenoot in beroep te gaan voor de rechtbank van het nageslacht". Wat hem het pijnlijkst trof was niet dat men zijn ideeën verwierp, maar dat men er geen kennis van nam. Groen besloot daarom zich op de volgende generatie te beroepen door het uitgeven van zijn brieven. Hij heeft zelf een begin gemaakt door de druk van zijn correspondentie met Wormser, Da Costa en Thorbecke, en de bundel over de onderwijswet van 1857. Het overige bleef onge-

daan, en moest nu nog gebeuren. vandaar de aanhet van Gerretsons inleiding: "de uitgave dezer briefwisseling vormt de uitvoering van een door Groen in zijn levensavond met voorliefde gekoesterd denkbeeld".

Laten wij ons goed realiseren wat dat betekent. Zo opgevat, is de editie van Groens brieven tegelijk de uitvoering van zijn testament - zijn politiek testament, zou ik bijna zeggen, als het niet ging om meer: het testament van een evangeliebelijder. Dat geeft de Groen-uitgave inderdaad ook een eigen karakter binnen de series van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Ze wijkt af van andere correspondentie-uitgaven als die van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot, Huygens, Willem III, Heinsius en Thorbecke, of de dagboeken van Alting, Cuper, Hoogendorp en Pinke. Dat blijkt niet in de selectie van de documenten, alsof deze briefwisseling een apologetische strekking hebben zou, met voorbijgaan van het belastende materiaal. Ze laat geen stukken weg, die Groen van zijn zwakkere zijde laten zien, zoals bij voorbeeld Elouts briefje ter waarschuwing aan Groen, dat hij wat minder vaak zichzelf moet citeren,⁵⁾ of de vele kritische vragen van Koenen, die altijd weer op precisering aandrong als Groen het gemakkelijker vond in het vage te blijven.

Praktisch zijn de verschillen met andere RGP-uitgaven dan ook niet zo groot. Maar wel geldt van alle overige werken uit die series, dat ze niet zijn ondernomen als daad van piëteit, ter uitvoering van een laatste wilsbeschikking. Die afwijkende doelstelling heeft weliswaar in geen van de volgende delen zoveel nadruk gekregen als Gerretson haar gaf in de inleiding op deel I, maar wel blijven die inleidingen een eigen model vertonen in zover als zij stelling nemen in historische vraagstukken. Van bronnenuitgevers wordt dat niet verwacht, en voor hen die werken in opdracht van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis is het zelfs strijdig met hun instructie. Veenendaal zegt dus nergens in de inleiding van zijn Oldenbarnevelt-uitgave, dat diens terechtstelling een jammerlijke beslissing was, en Van Meulenbroek leidt de editie van De Groots brieven niet in met een pleidooi voor diens politiek beleid als pensionaris van Rotterdam. In de Groen-uitgave echter zien de inleiders de dingen wel door Groens ogen. Thorbecke regeerde als een dictator, en Van Hall voerde een beginselloze politiek, die de wensen van de natie negeerde,⁶⁾ aldus Smit in de inleiding van deel III. De ethisch-irenischen leden aan politicofobie, en de zogenaamde AR-kamerleden namen een slappe houding aan,⁷⁾ zegt mevrouw Van Essen in de inleiding van deel IV. Ik wil de juistheid van deze oordeelvel-

lingen niet betwisten. Maar het blijven opinies over historische feiten, in plaats van dat de inleiders zich met eenvoudige mededeling van die feiten tevreden stellen.

Titelpagina 'Briefwisseling Groen-Kuiper' uit 1937

Uitgave

Zo verraden de inleidingen nog altijd de oorspronkelijke bedoeling van de uitgave. Maar het zijn natuurlijk de brieven zelf, die het belang van hun editie moeten rechtvaardigen. Dat is het eigenlijke werk van de bronnenuitgever. Daarmee moet hij bewijzen zijn vak te verstaan. Want het is werkelijk een vak apart, dat volledige inzet vraagt. Het is ook een vak dat dikwijls wordt onderschat. Wie zich verdiept in de jaarverslagen van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, komt heel wat opdrachten voor bronnenuitgaven tegen, die nooit zijn voltooid, ook en misschien zelfs vooral als zeer gerenommeerde historici met de uitgave belast waren. In andere gevallen waarin de uitgave wel tot stand kwam, ligt de verklaring niet in de wellicht klinkende naam op het titelblad, maar is het eigenlijke werk gedaan door vlijtige assistenten, die, naar te hopen valt, vriende-

lijk bedankt worden in het woord vooraf. Zo is ook in de Groen-uitgave pas werkelijk schot gekomen nadat in 1943 zo'n ghost-editor was binnengehaald in de persoon van mevrouw J.L. van Essen.

Hoeveel verschil dat maakte is eenvoudig af te lezen uit de vorderingen van het project. Deel I van de briefwisseling verscheen in 1925. Dat was het werk van Gerretson, die elf jaar eerder met de uitgave was belast. In 1937 volgde de aparte band Groen-Kuiper, op naam van de andere uitgever Goslinga, die in 1922 als zodanig was aangewezen. Al het overige valt na 1943. We kunnen daarom veilig zeggen dat de verdienste van het uiteindelijk succes in hoofdzaak aan mevrouw Van Essen toekomt.

Die verdienste vraagt wel enige toelichting. De problemen waar een bronnenuitgave de bewerker voor stelt, worden vaak te licht opgenomen. Mevrouw Van Essen heeft mij wel eens verteld, dat Goslinga bij haar indiensttreding sterk de nadruk legde op het tijdelijke karakter van deze aanstelling. Uiterlijk in twee jaar zou het project voltooid zijn. Goslinga was toen al meer dan twintig jaar opdrachthouder, maar wist klaarblijkelijk niet waar hij het over had. Pas met de komst van mevrouw Van Essen is de uitgave van het amateuristische in het professionele stadium overgegaan. Toen pas kon een editie tot stand komen, die werkelijk was wat een bronnenuitgave moet zijn. Ze geeft ten eerste een betrouwbare tekst, waar de gebruiker op aan kan. Hij moet er zeker van zijn dat de opgenomen documenten correct zijn afgedrukt. Dat is uiteindelijk beslissend voor de kwaliteit. Een uitgave die niet aan deze eis voldoet is onbetrouwbaar en dus in de grond van de zaak onbruikbaar. Wie werkelijk wil weten wat er staat, moet dan toch telkens terug naar de archieven om de originelen te zien. Zo'n uitgave zal vroeg of laat overgedaan moeten worden, zoals Van Deventers gedenkstukken van Oldenbarnevelt niet meer geraadpleegd worden, omdat ze vervangen zijn en vervangen moesten worden door de uitgave van Haak en Veenendaal. En zo zal ook straks in het laatste nog te verschijnen deel van de Groen-uitgave de gehele correspondentie tussen Groen en Kuiper opnieuw worden uitgegeven, omdat de uitgave zoals die door Goslinga in het licht was gezonden niet aan de hoogste eisen van betrouwbaarheid voldoet.

Een tweede vereiste voor de goede bronnenuitgave is de verantwoorde selectie. Het is doorgaans noch mogelijk noch wenselijk alle stukken op te nemen die daar theoretisch voor in aanmerking komen. Een bewerker moet minder belangrijke brieven samenvatten, inkorten of ook geheel weglaten. Wie zulke beslissingen te gemakkelijk neemt haalt de willekeur

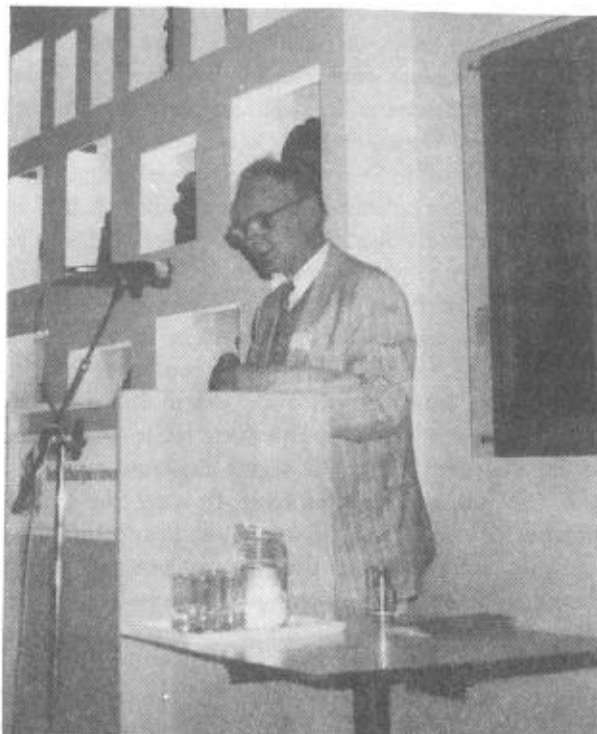

in huis. Ook zijn werk moet worden overgedaan, of voortgezet in aanvullende vervolgguitgaven, zoals dat gebeurd is met de correspondentie van Robert Fruin. Maar wie het zo nauw neemt dat hij eigenlijk niets durft weg te laten, brengt een uitgave tot stand waarin de gebruiker zelf nog moet gaan selecteren, en die door haar omvang onbetaalbaar en onuitvoerbaar kan worden. Van de briefwisseling van Thorbecke zijn nu zes delen verschenen, met een omvang van te zamen ongeveer 3.000 bladzijden. Ze brengen ons tot het jaar 1840, toen Thorbecke nog niet meer was dan een Leidse professor. Alles wat zijn naam groot gemaakt heeft in de Nederlandse geschiedenis moet dan nog gebeuren. Zo'n uitgave zal in één mensenleven niet te voltooien zijn.

Ten derde vraagt een modeluitgave om zorgvuldige annotatie, die feiten en personen thuisbrengt in het kader van de tijd. De annotator moet concrete informatie geven die dienstbaar is aan de uitgave. Dat laat zich het beste met één concreet voorbeeld toelichten. In de correspondentie Groen-Kuyper wordt de naam genoemd van Von Daehne van Varick. De toelichtende noot luidt als volgt:⁸⁾ "A. von Daehne van Varick (1846-1930); heer van Varick, laatste mansoir van zijn geslacht. Een eigenaardige figuur, die een nadere studie verdient". Dat is een noot, die onze aandacht prikkelt. Ze maakt ons nieuwsgierig naar deze man. Ze heeft dus wel een functie, maar niet de eerste functie die een voetnoot moet hebben, namelijk het geven van relevante informatie. Dat de heer van Varick laatste mansoir van zijn geslacht was is elegant uitgedrukt, maar het is geen gegeven dat ons de tekst beter doet verstaan. Vergelijken we daarmee nu eens de noot die mevrouw Van Essen aan deze zelfde persoon heeft gewijd:⁹⁾ "J.A.M.W.L.Ph.C. von Daehne van Varick (1846-1930); geb. en gest. te 's-Gravenhage; 1864 stud. Utr., 1869 prom. dr. iur. te Utrecht; 1872/3 commissaris van de Standaard; gaat in 1874 over tot de R.-K. kerk". Die noot laat ook doorschemeren dat de betrokkene wellicht een eigenaardige figuur geweest is, maar ze vertelt ons ook heel precies wat hij in 1874 voor een man was, met alle biografische bijzonderheden tot op dat moment. En dan stopt de beknopte biografie, want 's mans lotgevallen na 1874 zijn misschien op zichzelf genomen wel interessant, maar voor de uitgave niet meer van belang.

Bij die annotatie ben ik wat langer stil blijven staan, omdat deze trek van de Groen-uitgave het sterkst opvalt. Groen is in zijn publieke leven met zoveel verschillende personen in aanraking gekomen, dat bijna heel het politieke, kerkelijke en culturele leven van de negentiende eeuw aan ons voorbijtrekt. Voor

velen, ook voor hen die zich slechts marginaal met Groen bezig houden, is deze uitgave daarom dankzij haar uitvoerige en solide annotatie een constante vraagbaak, die ons zelden in de steek laat.

Prof. dr. A.Th. van Deursen

Wie bronnen uitgeeft maakt zichzelf dienstbaar aan het belang van anderen. Dat geldt ook voor mevrouw Van Essen. Met de kennis die ze gedurende de laatste vijftig jaar verzameld heeft zou ze gemakkelijk een dissertatie hebben kunnen schrijven van het type dat in Goslinga's tijd zo geliefd was aan de Vrije Universiteit: Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871; Groen van Prinsterer en de aprilbeweging; Groen van Prinsterer als kamerlid tijdens het tweede ministerie Thorbecke. Zulke boeken leveren een doctorstitel op, en ze hebben nut op zichzelf. Maar ze verliezen aan betekenis zodra een volgende generatie haar eigen vragen aan het verleden gaat stellen. Blijvende waarde hebben dan die boeken, die deze nieuwe vragen even goed kunnen beantwoorden als ze het de oude gedaan hebben. Uitgave van authentieke stukken is de meest blijvende bijdrage die de historicus aan het onderzoek kan schenken.

Achter de schermen

Het is werk dat verricht wordt in anonimiteit. Een collega van mij, die onderwijs geeft aan niet-historici,

vraagt wel eens aan beginnende studenten of ze de naam kunnen noemen van een bekend en nog in leven zijnd Nederlands historicus. Hij krijgt niet veel goede antwoorden. Ik denk dat zijn kansen nog slechter zouden worden als hij ging vragen naar een bekend uitgever van historische bronnen. Zo is ook mevrouw Van Essen bij naam niet erg bekend aan eerste jaars studenten en andere ontwikkelde Nederlanders. Enkele van die studenten zullen wellicht persoonlijk kennis maken met de Groen-uitgave. Maar ook dan blijft het nog de vraag of ze er wel zo precies op zullen letten wie al die delen hebben klaargemaakt. Ik heb zelf als bronnenuitgever bijgedragen aan een serie, die in de loop der jaren vijf verschillende bewerkers heeft gehad. Dat heeft in litteratuuropgaven en voetnoten ook van serieuze historische werken de vreemdste consequenties, zodat Japikse bij voorbeeld verantwoordelijk gesteld wordt voor delen die mevrouw Roelevink veertig jaar na zijn dood heeft uitgegeven, of dat de naam van Smit wordt ingevuld voor een deel van mevrouw Rijperman. Dat zal de Groen-uitgave niet bespaard blijven. Ook daar heeft Smit aan meegewerkt, maar dan een andere, en voorts Goslinga, Gerretson, Zwaan en mevrouw Van Essen. Ieder van hen heeft voor het project zijn verdienste gehad, en bij die van Zwaan hebben we nog niet zolang geleden stilgestaan, toen de eerste band uitkwam van wat we gerust de definitieve uitgave van Groens bescheiden mogen noemen. De brieven zullen echter het hoofdgerecht van de schriftelijke nalatenschap blijven, en onder de uitgevers van de correspondentie neemt mevrouw Van Essen met haar 47 jaar van aandacht en toewijding een unieke plaats in. Het is een soort werk, dat altijd ondergewaardeerd is, en waar toch moeilijk capabele uitvoerders voor zijn te vinden. In 1920 kreeg de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis toestemming, naast de directeur Japikse en de onderdirecteur Sneller drie medewerkers aan te stellen. Het zijn er slechts twee geworden: J.G. van Dillen en E. van Raalte. Een derde geschikte kandidaat bleek niet te vinden. Men zocht die blijkbaar op het professorale niveau. Wel werd ook in 1920 een jonge adjunct-commies benoemd om Japikse te assisteren bij zijn uitgave van de Resolutiën der Staten-Generaal: mevrouw H.H.P. Rijperman. Ze werd Japikses rechterhand en zou tenslotte de uitgave na zijn dood overnemen. Maar aanstelling in de rang van wetenschappelijk ambtenaar kreeg ze pas in 1955, twee jaar voor haar pensioen. Toen ik haar leerde kennen had ze de 65 jaar juist volgemaakt. Sindsdien kwam ze even goed elke dag naar het archief, om het werk aan haar uitgave voort te zetten. Haar loopbaan heeft een zekere gelijk-

kenis met die van mevrouw Van Essen: beide hebben ons het voorbeeld gegeven van belangeloze toewijding. Aan beide ook heb ik bevestigd gezien dat reputaties van geleerdheid en wetenschappelijk renommé in het vak van bronnen uitgeven geen stand houden tegenover de volhardende inzet van nuchtere, volledig op hun taak geconcentreerde vrouwen. Jonge vrouwen, zou ik zeggen, want dat was mevrouw Van Essen bij haar aanstelling, en toen ik haar in 1958 leerde kennen was ze dat nog. Ik herinner mij levendig het ongeloof van een kersvers volontair bij de rijksarchiefdienst, toen ik hem vertelde dat mevrouw Van Essen al vijftien jaar in die functie werkzaam was. Hij dacht dat ik mij een jaar of tien moest vergissen, en ik kon zijn standpunt ook heel goed begrijpen. Dat is intussen meer dan 32 jaar geleden, en de in die tijd opgespaarde ervaring verbiedt ons mevrouw Van Essen in de gangbare zin van het woord een jong historisch onderzoekster te noemen. Moet ik jeugd echter gelijkstellen met enthousiasme voor het gekozen vak, dan zou ik nauwelijks een ander woord weten. Ik hoop dat het haar vergund zal zijn de definitieve afsluiting van haar grote project in goede gezondheid te beleven.

Noten:

1. G. Puchinger, *Hergroepering der partijen?*, Delft, 1968, p. 182.
2. K. Kooijmans en J.P. de Valk, "Eene dienende onderneming". De Rijkscommissie voor Vaderlandse geschiedenis en haar Bureau 1902-1968', in: K. Kooijmans e.a., *Bron en publicatie*, 's-Gravenhage, 1985.
3. Kooijmans en de Valk, p. 244.
4. Briefwisseling, I, p. VIII.
5. Deze brief zal te zijner tijd verschijnen in deel VI.
6. Briefwisseling, III, p. XIV.
7. Briefwisseling, IV, p. IX.
8. Briefwisseling Groen-Kuyper, p. 174.
9. Briefwisseling, IV, p. 568.

Laudatio bij het verlenen van het erelidmaatschap aan mw. drs. J.L. van Essen

Geachte mevrouw Van Essen, geachte ledenvergadering,

Wij willen vandaag iets goedmaken dat christelijk Nederland tot nu toe heeft verzuimd. Of, laat ik het anders zeggen: wij willen mevrouw Van Essen vandaag iets terugschonken, nadat zij ons van haar kant al zoveel heeft geschonken. Het gaat om de erkenning van de verdienste van bijna vijftigjarige, ja een levensarbeid ten behoeve van de uitgave van de Schriftelijke Nalatenschap van een man die nog altijd wordt gezien als één van de nobelste karakters en één van de scherpste geesten uit de protestants-christelijke traditie. Wie vandaag kennisneemt van Groens geschriften wordt nog altijd getroffen door de profetische visie en evangelische bewogenheid die nog altijd vermag te motiveren en te overtuigen. Hendrik Algra schreef daarover: 'Tijdens de bezetting, toen wij oog in oog stonden met de terreur van dit heidendom, hebben wij heel sterk en duidelijk de profetische kracht van de getuigenissen van Groen van Prinsterer verstaan'. Ook Colijn wees er in de oorlog op dat de woorden aan het graf van Groen gesproken dat met deze man een tijdperk 'geheel voorbij is gegaan' door de ontwikkelingen geheel geloochenstraft zijn. Groen was daarentegen volgens Colijn veeleer een *voorloper* en wel een 'voorloper van ongewone postuur, wiens beeld te majesteitelijker voor ons verschijnt naarmate de tijdruimte, die ons van hem scheidt, grooter wordt'. Het is niet overdreven te stellen dat dit beeld des te scherper voor ons oprijst naarmate we door de uitgave van zijn Schriftelijke Nalatenschap des te nauwkeuriger over Groens leven en werk zijn ingelicht. Dat maakt deze arbeid die u tot een levenstaak is geworden zo kostelijk en waardevol. Met dit werk, opgezet door Gerretson en Goslinga, maar door u bijna alleen voortgezet, heeft u niet slechts aan een handvol historici een aantal vuistdikke groene banden bronnenmateriaal geschonken, maar voor zijn geestverwanten de mogelijkheid geschapen deze bijzondere persoonlijkheid te ontmoeten. U weet ongetwijfeld beter dan wie ook dat u hiermee volledig in de geest van Groen hebt gehandeld. Tijdens ons voorgesprek deze zomer zei u, gevraagd naar de betekenis van Groen voor uzelf, zonder aarzelen: 'Groen is mijn grote vriend'. Is het niet een kenmerk van vriendschap dat er ook toegang is tot het persoonlijke? Vanuit dit respect en deze congenialiteit kon ook met

vrijmoedigheid de publikatie van zijn brieven en handschriften worden ondernomen. Was Groen het niet zelf die als bronnenpublicist pleitte voor openheid, ook wanneer minder ruime geesten het persoonlijke al gauw onkies vonden? En heeft ook Groen zelf aan het eind van zijn leven niet met vrijmoedigheid zijn briefwisseling met Thorbecke, Da Costa, Wormser en Van der Bruggen uitgegeven? Het grootse van Groen daarbij is dat hij het oordeel van de geschiedenis niet vreesde. Hij durfde zijn levensgang en levenswerk wel bloot te leggen voor latere geslachten. Er waren aan het eind van zijn leven mensen die stelden dat Groen er in zijn eigen brievenuitgaven te mooi opstond. Zou Groen hebben geposeerd? Wij weten inmiddels dankzij de RGP-uitgaven wel beter. En hoe! Groen wist in zijn geschriften mensen inderdaad te raken en met scherpste van overtuiging te bestrijden, maar opzettelijk kwetsen deed hij nimmer. Hij was voor zijn tijdgenoot weleens pedant en gelijkhebberig, maar nooit onwaarachtig of onzuiver. De vriendschap met Groen is onwaardeerbaar en daarom zijn we ook allemaal jaloers op u. Want het is juist deze zuiverheid in het persoonlijk optreden die aan zijn visie zoveel morele kracht bijzet. Steeds is er in al zijn geschriften die sterke overtuiging dat het christelijk geloof, in aansluiting op de Goddelijke ordeningen in schepping en geschiedenis, voor heden en toekomst de heilzame en alleen begaanbare weg is voor mens en samenleving.

U bent, mevrouw van Essen, doorgever geweest van deze overtuiging, die als het ware door ieder fragment van Groens Schriftelijke Nalatenschap wordt ondersteund. Met de voor dit werk onontbeerlijke toewijding, doorzettingsvermogen en nauwgezetheid heeft u latere generaties en vooral ook ons christenhistorici ieder excuus ontnomen Groen niet te ontmoeten en hem te beschouwen als een naam uit een rijtje min of meer bekende negentiende eeuwers die we tot onze voormannen rekenen.

Daarnaast is uw indirecte en soms zelfs stoffige omgang met deze negentiende eeuw een moedgevende exercitie, die aantoonde dat het met Groen door de jaren heen, ook in onze eigen tijd, vol te houden valt. Wie zal de actualiteit van Groen miskennen? Als we om ons heen kijken zien we de samenleving verkillen en losraken van de zedelijke ankers waarvoor Groen reeds waarschuwde. Niet het experiment, niet de zelfgeconstrueerde oplossing, maar trouw aan het fundament van Gods Woord en ordeningen is het parool. Nog altijd scherpen Groens geschriften het oog voor wat er in onze tijd gaande is. En ook uzelf mevrouw Van Essen, bent altijd in deze zin en met vrucht leerling van Groen gebleven. U heeft immers

in uw 'vrije tijd' voor kerkblad of anderszins geschreven over de actualiteit van Groens geschiedbeschouwing.

Ik sprak zoëven van het 'verzuim' van christelijk Nederland. Gelauwerd bent u inderdaad nooit. De aard van uw werk, die in alle bescheidenheid in de oorlog naast prof. Goslinga begon, bracht dit wellicht ook met zich mee. Uw werkterrein lag niet aan de openbare weg, maar in de stilte van vele archiefbewaarplaatsen. Daarbij komt nog dat het eigenlijke werk helemaal alleen wordt verricht, zij het dat u altijd de steun heeft gehad van uw toezichthouders, zoals prof. Van Deursen. Het behoeft in deze kring geen betoog dat de betekenis van dit werk groot is. Velen willen dat met ons op deze dag erkennen. De ledenvergadering heeft zojuist bij acclamatie besloten u het erelidmaatschap van onze vereniging te verlenen.

Misschien was er wel een vereniging van Christen-Historici voor nodig om het genoemde verzuim goed te maken. Wij willen als jonge vereniging in ieder geval niet de gelegenheid voorbij laten gaan om uw verdiensten voor de begunstiging van de protestants-christelijke geschiedbeoefening te erkennen. In deze kring hoort u thuis en omgekeerd hoort in deze kring de waardering van uw werk te worden uitgesproken. Van meet af aan hebt u uw belangstelling voor het werk van de VCH getoond en u ook als één van de eersten als lid aangemeld. Onze statuten spreken van de toekenning van het erelidmaatschap op basis van buitengewone verdiensten in het kader van de doelstelling van onze vereniging. Daarbij gaat het om de bevordering en aanmoediging van de christelijke geschiedbeoefening in ons land. Wij achten voldoende termen aanwezig om u op grond hiervan het erelidmaatschap van onze vereniging te verlenen.

Voorzitter Roel Kuiper en mw. J.L. van Essen tijdens de huldigingsplechtigheid

Bij het erelidmaatschap van mw. drs. J.L. van Essen

G. Puchinger

Dr. G. Puchinger

Er zijn maar weinig mensen die topprestaties leveren. Voor de meesten onzer is al veel bereikt, wanneer wij in ons werk beantwoorden aan een voldoende of behoorlijk gemiddelde en in goede harmonie met onze werkomgeving, van onbesproken gedrag zijn.

Bij u, mejuffrouw van Essen, is dat anders. U heeft met grote bescheidenheid een unieke prestatie geleverd van kennis, stille ijver en doorzettingsvermogen, die werkelijk voorbeeldig is: de medewerking aan de voltooiing van de reeds 75 jaar op weg zijnde Groen-Briefwisseling.

Ik herinner mij nog op donderdagavond 28 oktober 1937, aan de vooravond van de honderdjarige geboortedag van dr. Abraham Kuyper, als zestienjarige aanwezig te zijn geweest bij de aanbidding van de Groen-Kuyper-uitgave aan dr. H. Colijn, in de reusachtige Apollohal te Amsterdam, waarbij uw leermeester prof. dr. A. Goslinga kort het woord voerde. Wie weet was u, mejuffrouw van Essen, daar toen ook wel bij aanwezig; dan zou dat hoogstwaarschijnlijk de eerste vergadering geweest zijn, die wij allebei hebben bijgewoond, al hebben wij elkaar toen nog niet gezien en ontmoet.

Over Goslinga (1884-1961) gesproken, over hem en Gerretson (1884-1958) wil ik in het kort enige opmerkingen maken, alhoewel ik ook de fijnzinnige dr. H.J. Smit (1886-1957) als derde medewerker aan de Groen-uitgave, dank zij enkele gesprekken gedurende de Duitse bezettingstijd met hem gevoerd, mij nog goed herinner. Maar dan toch met name over Gerretson en Goslinga, omdat voor hen, evenals voor mejuffrouw van Essen, de Groen-uitgave een levenswerk is geweest van tientallen jaren, en mejuffrouw van Essen nauw met hen heeft samengewerkt, en in zekere mate voor wat de Groen-correspondentie betreft, hun opvolgster is geweest.

Verskillende geesten

Dat twee zulke volstrekt verschillende geesten als Gerretson en Goslinga jarenlang met elkaar hebben kunnen samenwerken aan de Groen-uitgave, is een

opmerkelijk feit, dat vooral zijn oorzaak vindt in een gemeenschappelijke verbondenheid aan de levensovertuiging en persoon van Groen van Prinsterer.

Maar dan toch die verscheidenheid!

Gerretson bepaald door het mondiale, vrije Réveil; Goslinga door het strenge milieu van de Afscheiding van 1834. Maar, wat veel opmerkelijker was: Gerretson een opvallend veelzijdig mens als dichter, geleerde en politicus; Goslinga daarentegen een typische wetenschappelijke vakman, met wiens grote kundigheden tevens zijn grenzen gegeven waren. Goslinga, zoals Gerretson hem jegens mij eens typeerde, een "Meester Pennewip en Vliegenvanger", waaraan Gerretson badinerend toevoegde: "Hij zal wel oud worden, want hij leeft langzaam; zijn productie bedraagt twee vel druks per jaar"; Gerretson een man die niet alleen op vele markten thuis was, maar ook gaarne op alle markten verscheen en er onverwacht iets opvallends zei. Goslinga een wat droge, trage kamergeleerde, die, wanneer je ook maar één publicatie of brief van Groen niet bleek te kennen, je wat ontsteld aankeek, alsof je nog nooit van de tachtigjarige oorlog had gehoord. Gerretson daarentegen een sprankelende geest, die zelfs wanneer hij over een notarisacte college gaf, zo boeiend over de notaris wist te vertellen, dat men van de notarisacte met een interesse kennis nam, alsof het een meeslepend gedicht betrof.

Ik noem nog van ter zijde, als hiermee samenhangend, dat Gerretson een veelschrijver was — maar van welk een steeds verrassende originaliteit en kwaliteit! — en op diverse vakgebieden zijn stem deed horen; terwijl Goslinga na zijn proefschrift geen boek meer geschreven heeft en enkel specialistische vakartikelen publiceerde, die van grote deskundigheid getuigden, maar zelden zijn gemoedsbewegingen verraadden, en dus, waarom het te verzwijgen, weinig inspirerend waren. Aan Goethes uitspraak, dat geschiedenis *enthousiasme* moet verwekken,¹⁾ heeft Gerretson zeker voldaan, heeft Goslinga echter niet geleden. Maar ook grote geleerden — en dat waren zij, vergeleken met ons — kunnen niet anders geven dan wat zij zelve zijn, en dat hebben wij, *nadat* wij hun gaven en gebreken geconstateerd hebben, als feit te aanvaarden, anders zijn wij ondankbaar óf onze erkentelijkheid is onecht.

Ik denk niet dat Goslinga veel zal zijn afgeweken van de hem toegemeten tijd op de collegerooster van de Universiteit. Maar bij Gerretson was dat anders. Er waren op de maandagmorgen dat hij college gaf — een ongelukkige morgen, maar het zat altijd vol — diverse mogelijkheden hoe de morgen zou verlopen: allereerst of hij überhaupt verscheen, want dat was

nooit helemaal zeker. En dan, wannéér hij verscheen (wat gelukkig meestal het geval was) of hij een pauze zou inlassen tussen beide uren, dan wel zou doorgaan; en zo hij die pauze inlaste, of hij daarna nog terugkwam. Maar ook kwam het voor dat we er lang, lang na twaalf uur nog zaten, luisterend naar zijn altijd boeiend betoog. Aan verrassingen en onverwachtheden dus geen gebrek!

Prof. dr. F. C. Gerretson

Eén keer heb ik het meegemaakt dat we er aan twijfelden of hij óóit weer zou op houden. We waren na meer dan een uur over tijd te zijn, alleen nog maar benieuwd hoe dit zou aflopen, en wachtten af. Toen sloop er, op één van de achterste rijen, een jongen weg, opende voorzichtig de deur en verdween, om het betoog van Gerretson niet te storen, de deur wijd open latend. Maar Gerretson had het opgemerkt, onderbrak zijn betoog en vroeg ons hoe laat het was, hetgeen vanwege zijn doofheid meerdere malen herhaald moest worden: *half twee!* Waarop Gerretson plechtig en verexcuserend vroeg: "*Misschien is het voor deze keer dan toch maar beter, dat ik ons onderwerp voor vandaag afbreek, en er de volgende week mee verder ga*". Hij wachtte onze reactie af; we vonden het best, en stapten glimlachend op.

En dan was er nog, om met mejuffrouw van Essen te spreken, zijn *ondeugendheid*. Ik heb na zijn dood in een karretje wel honderd boeken, die hij in de loop der jaren geleend had, naar de Utrechtse Universiteitsbibliotheek terugbezorgd, waarvoor de toenmalige Bibliothecaris dr. D. Grosheide, mij niet alleen ten zeerste bedankte, omdat diverse daarvan zeer oud en waardevol waren, maar hij mij ook zei: "Ja, hadden we dat geweten, want verscheidene boeken hebben we maar opnieuw aangeschaft, omdat hij op aanmaningen schreef, dat hij die boeken nooit besteld had of zelfs niet wist dat ze bestonden!"

En tot slot, inzake Goslinga en Gerretson, wáárin prof. Goslinga in de jaren veertig en vijftig ook onbewogen moge zijn geweest, hij had, zoals duizenden van zijn kerkgenoten, een sterke antipathie tegen de Vrijmaking van 1944, en schreef mij in het begin van de jaren vijftig een lange brief, om te protesteren tegen het gebruik van het woord *synodaal-gereformeerd*. Hij vond dit woord hoogst grievend, aangezien de gereformeerden, zoals hij mij schreef, zelf zo geleden hadden onder het synodale juk van de Hervormde Kerk! Toen hij na enige tijd tot zijn verbazing ontdekte, dat ik het woord in mijn perswerk nog steeds bezigde, schreef hij mij verontwaardigd alle contact met mij te verbreken, iets waaraan hij — zelfs een zo strikt man als Goslinga kon gelukkig inconsequent zijn — zich later niet gehouden heeft. Ik denk overigens dat prof. Goslinga niet weinig verbaasd zou zijn geweest, wanneer hij ooit geweten had dat tegenwoordig prof. dr. K. Runia het woord *synodaal-gereformeerd* in zijn publikaties in het *Centraal Weekblad* gebruikt, als aanduiding van zijn kerkgenoten, al is het karakter van de Synode binnen de Gereformeerde Kerken dan wel sterk veranderd, sinds prof. Goslinga zich zo ergerde aan de Vrijmaking van 1944 en aan het gebruik van het woord *synodaal-gereformeerd*.

Maar dan prof. Gerretson op dit gebied!

Het leek er op alsof de vrijgemaakte studenten zijn favoriete leerlingen waren, en het is kenmerkend voor deze sympathie, dat hij zijn laatste redevoering uitsprak voor een Vrijgemaakt studentencongres, al veranderde hij het hem opgegeven onderwerp *Christelijke literatuur* in zijn tendens enigermate door er een vraagteken achter te plaatsen, over welk vraagteken hij overigens indrukwekkend gesproken heeft.²⁾ Zijn laatste publikaties geven soms onverbloemd sympathie weer voor de toenmalige Vrijgemaakten, zozeer zelfs, dat een kleine dertig jaar later prof. J.W. van Hulst, die toen een boek over Gerretson voorbereidde, mij wat onthutst kwam vragen: "Zeg is Gerretson tegen het eind van zijn leven *vrijgemaakt*"

geweest?" Ik kon hem echter geruststellen: Gerretson heeft de Hervormde Kerk nooit verlaten. Maar zijn sympathie voor het typisch confessioneel-gereformeerde is tegen het einde van zijn leven eer versterkt dan verzwakt, zodat na de Tweede Wereldoorlog de sympathieën tussen Gerretson en de Vrije Universiteit, die eens zo verstrengeld waren, wel wat uiteengroeiden.

Prof. dr. A. Goslinga

Echte assistent

Waarom gaf ik deze ruwe vergelijkende schets tussen deze beide historici-tijdgenoten, die zozeer van elkaar verschilden en elkaar toch ook zo nabij stonden? Allereerst omdat ik Gerretson en Goslinga de beide aartsvaders van mejuffrouw van Essen als historica zou willen noemen, die aan haar ieder iets hebben getoond van wat de ware historicus moet bezitten: *acribie* en *fantasie*, kenmerken overigens die zelden volop in één persoon samengaan. Ik voeg hier eerlijkheidshalve wel aan toe — en wie zijn werk kent, zal het beamen — dat ook Gerretson zijn *acribie* kende, al had hij er vaak de rust niet voor.

Maar mejuffrouw...

een goede samenwerking gaat, niet alleen veel ontvangen, maar ook veel gegeven. Ik vind het een grote menselijke prestatie van haar om in staat te zijn geweest jaren lang met twee zo verschillende karakters als Gerretson en Goslinga goed samen te werken. Daar is fantasie, daar is een innerlijk humorgevoel voor nodig, die zij in rijke mate bezat en bezit. Zij heeft heel wat eigenaardigheden van deze beide geleerden tot het einde toe opgevangen met haar vrolijke lach. Want de historicus behoort tot die gelukkigen of ongelukkigen, wier werk *nooit* geëindigd is, evenmin als dat van een schilder, een dichter of een componist. Of iemand enkel geschiedenis heeft gestudeerd, en daar zijn brood mee heeft verdiend, dan wel een *echte* historicus is, blijkt soms eigenlijk eerst *na* zijn pensioendatum, want men kan oud-hoogleraar, emeritus-predikant en oud-minister worden, maar nooit oud-schilder, oud-dichter, oud-componist of oud-historicus. Voor hen blijft, om met Karl Barth te spreken, de *Emeritierung* "ein komisches Wort"³⁾. Mejuffrouw van Essen heeft deze beide historici wat men noemt "aan hun eindje geholpen", en heeft ze tot hun dood toe geassisteerd, van nabij en van veraf, en ik weet hoezeer zij door beiden gewaardeerd werd: mejuffrouw van Essen was én in huize-Gerretson én in huize-Goslinga een begrip. Er is mogelijk geen baan in de wereld zo ondefinieerbaar en belangrijk als die van een echte assistent — ze zijn er ondanks alle mogelijke titels en graden van universitaire banen tegenwoordig dan ook nauwelijks meer. Deze functie is misschien het best te vergelijken met een *vroegere* secretaris, over wie Gerretson op college eens treffend opmerkte: "Wat is een secretaris? Alles en niets." Ik voeg er aan toe: de echte secretaris deelt *de morele verantwoordelijkheid* met hem die hij dient.

Maar het is met die ouderwetse assistenten en secretarissen veelal wel zo geweest als met de "Eckermannen" in de eeuw van Goethe: ze konden doorgaans alleen in de schaduw van de meester leven en blijven bestaan: de pit en de olie, en dus ook het licht, blijven van de meester; de assistenten van weleer, hoe onvervangbaar ook, kwamen zelden tot zelfstandig leven, tot eigen actie en bloei. Maar dat is met mejuffrouw van Essen anders gegaan! Zij heeft het werk van haar grote voorgangers voortgezet, *zoals* Gerretson, Goslinga en Smit het deden, en ze is in staat geweest te doen waartoe weinigen bereid én in staat waren: nieuwe, forse delen toe te voegen aan de RGP-delen van de Groen-uitgave.

Over de opzet van die uitgave schreef Geyl op 4 april 1943 in één van zijn verlichte momenten eens: "Het is krankzinnig, maar het is magnifiek."⁴⁾ Die opzet

wordt in zijn hemelbestormende kracht à la het *molto vivace* van Beethovens Negende eerst duidelijk wanneer men haar vergelijkt met de eveneens bij het RGP uitgegeven Correspondentie van Willen III en van Hans Willem Bentinck door dr. N. Japikse,⁹ waarbij het er op lijkt alsof deze grote kenner van onze dynastieke geschiedenis meende gereed te zijn met het afschrijven van teksten en het wegbrengen daarvan naar de zetterij, met het nazien van de drukproeven en het bevel tot afdrukken en binden.

Dat het mejuffrouw van Essen is *mogelijk* gebleken in het voetspoor van Gerretson, Goslinga en Smit voort te gaan, is een ongewone, een buiten-gewone prestatie!

Ik vrées — wanneer ik nu toch tevens even als boze fee op dit festijn mag optreden — dat niemand onzer de vijf á zes delen van de Groen-correspondentie werkelijk *gelezen* heeft. Maar mócht er onder u zulk een stille, verborgen werk-heilige boekenmuis schuilen, dan zal die éne muis met mij instemmen dát deze prestatie buiten-gewoon is.

Tot zulk een uitputtend werk toch, waaraan men doorgaans zijn gehele leven moet geven is men doorgaans slechts in staat, wanneer men geestverwant aan het studie-object is, en dat *is* mejuffrouw van Essen: zij is één van de weinige échte gereformeerde historici van haar generatie. Zij weet dat Groen van Prinsterer ons te bieden heeft op geestelijk, politiek en kerkelijk gebied, wat geen predikant of hooggeleerd schoolhoofd ons bieden kan. Groen toch is en blijft inzake onze vele kerken en christelijke partijen wat men Maerlant eens noemde voor onze literatuur: "Vader der Dietschen dichteren algader". Want of we nu met Kuyper, Kersten of Jongeling instemmen — ik noem nu expres *drie* politiek tijdperken én drie parlementaire partijen — zij zijn alle drie geestelijke nazaten van Groen van Prinsterer. En waar Newman eens, op 18 mei 1863, in een brief aan zijn zuster mrs. Jemina Mozley-Newman, het simpele woord neerschreef "that a man's life lies in his letters",¹⁰ geloof ik ook dat Groen alleréerst in zijn brieven, die hij ons zeer bewust heeft nagelaten, is terug te vinden. Dáárin vooral blijkt het *katholiek* karakter van zijn getuigenis; daarin zijn te vinden uitspraken en gezegden die iedere kerk en iedere christelijke partij zich mag aantrekken, en waar aan zij zich in geen geval zonder duidelijk commentaar mogen ónttrekken. Groen is en blijft een bron van en voor ons geestelijk-nationale leven. Groen-studie veroudert niet, maar verandert, consolideert en verdiept!

Mekka-gang

Het accent van deze dag ligt voor wat mij betreft op

twee zaken.

Men spreekt tegenwoordig ook in onze kring veel over vrouwen-emancipatie, en dat is juist, zoals iedere volksverheffende emancipatie juist is, *mits* men bedenkt dat deze niet alleen op verlangens en eisen steunt, maar in de eerste plaats op buitengewone *prestaties* en het betoon van waarachtig *karakter*.

Dat heeft u betoond, mejuffrouw van Essen, door uw grote kennis van zaken en volhardende arbeid aan de Groen-uitgave. Vandaar uw erelidmaatschap van deze jonge vereniging. Ik hoop dat het niet bij deze ene dag blijft, maar dat men goed contact met u zal onderhouden, en men uw naam in blad en andere publicaties zo vaak zal vermelden, als die van bestuur en redactie van deze vereniging, om aan uw levenswerk te herinneren.

Aan u werd een erelidmaatschap aangeboden, maar u heeft *ons* veel méér aangeboden.

Ik zou wensen dat de aanwezige getuigen van vandaag in stilte een belofte afleggen: de belofte van een geestelijke Mekka-gang: om althans één van de delen van de Groen-uitgave — het doet er niet toe welk — zorgvuldig en met het hárt te lezen, en daarover aan zijn en haar omgeving veel te vertellen.

En dan kan het niet anders, of ook *uw* naam, mejuffrouw van Essen, zal daarbij terecht genoemd worden, wel ná, maar tevens volop *naast* die van Gerretson, Goslinga en Smit.

Varend op de Zuid-Chinese Zee
(woensdag 30 mei 1990)

Noten:

1. "Das beste, was wir von der Geschichte haben, ist der Enthusiasmus, den sie erregt." Johann Wolfgang Goethe, *Gedenkausgabe der Werke, Briefe und Gespräche*, 29. August 1949, IX, p. 563, Zürich, 1949 (*Die Maximen und Reflexionen* nr. 495).
2. C. Gerretson, *Verzamelde Werken*, Baarn, 1973, I, p. 643-652.
3. K. Barth, *Die Kirchliche Dogmatik*, IV/4, Zürich, 1967, *Das Christliche Leben* (Fragment), *Vorwort*, p. VIII.
4. *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, verzorgd en toegelicht door drs. P. van Hees en dr. G. Puchinger, Baarn, 1981, IV, p. 80.
5. 's-Gravenhage, 1927-1937, vijf delen.
6. *The Letters and Diaries of John Henry Newman*, edited at the Birmingham Oratory with notes and an Introduction by Charles Stephen Dessain of the same Oratory, London, 1970, Volume XX, p. 443.

Een leven tussen de voetnoten van Groen

Een interview met mw. drs. J.L. van Essen

drs. G. Harinck

"Vroeger waren de RGP-delen (Rijks Geschiedkundige Publicatiën) nogal sober geannoteerd, maar de delen over Groen van Prinsterer vormden daar een uitzondering op. Dat kwam vooral door Gerretson. Als ik prof. van Winter tegen kwam, zei hij altijd tegen mij: Ga er mee door, met die uitgebreide documentatie, want de Groen-uitgave is een Fundgrube voor de geschiedenis van de negentiende eeuw."

Mw. drs. J.L. van Essen praat enthousiast over het werk, waarmee ze sinds 1943 verbonden is: de uitgave van de correspondentie van mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876), de vader van de antirevolutionaire richting. Tegenover haar in de boekenkast staan de zes dikke groene RGP-delen, die inmiddels verschenen zijn. Verder is de boekenkast goed gevuld met historische publikaties over Groen en zijn tijd. Elders in de kamer liggen vellen gedrukte tekst met handgeschreven commentaar en verbeteringen: hier is een volgend deel van de briefwisseling in de maak. Volgend jaar verschijnen de laatste twee delen, een deel correspondentie en een deel bescheiden (te bezorgen door dr. J. Zwaan), waarmee vrijwel geheel de schriftelijke nalatenschap van Groen in druk zal zijn verschenen. Daarmee zal een groot project tot een afronding komen en dat zal haar grote voldoening geven. Dan is ook het levenswerk van mw. van Essen voltooid. Jarenlang, in dienstverband of als gepensioneerde - voor haar heeft dat geen verschil gemaakt - heeft zij dag aan dag in eenzaamheid besteed aan de zorg voor Groens schriftelijke erfenis. Zij heeft vele brieven afgeschreven en waar nodig van toelichting voorzien. Met name dit laatste werk is onoverzienbaar. Wie dit vak niet kent, kan zich van dit intensieve werk geen voorstelling maken. Nu mw. van Essen vanwege haar bijzondere werk en betrokkenheid bij Groen erelid is geworden van de Vereniging van Christen-Historici was er alle aanleiding voor een gesprek met de vrouw, die ons Groen heeft bezorgd: het leven van een detective tussen de voetnoten.

Moe-deur

"Ik ben geboren op 28 maart 1913 op de Bergweg in Rotterdam. Ik ben er nog weleens met mijn zuster wezen kijken, maar het precieze nummer zou ik niet

meer weten. Het was een typisch Rotterdams huis, met verschillende etages. Wij bewoonden de begane grond. Ik herinner me nog, dat ik in een serre aan de achterkant van het huis sliep. Op een ochtend lag ik wakker in bed en riep om moeder, die nog sliep: steeds weer en steeds harder. Ik weet nog dat ik toen dacht, dat het zo gek was als je moeder riep: eerst riep je 'moe' en dan 'deur' er achter aan. Mijn vader was in die tijd elektrotechnisch ambtenaar en toen ik negen jaar was verhuisden we voor zijn werk naar Arnhem. Daar woonden we op de Grote Markt in een huis met een woonkamer op de eerste verdieping met veel ramen naast elkaar. Als er een plechtige gebeurtenis in Arnhem was, de Koningin kwam op bezoek of zo, nodigden mijn ouders vrienden en kennissen uit om het schouwspel op de Markt te zien.

Maastricht, een beetje buitenland

In Arnhem ging ik naar de christelijke lagere school van W. Uytendogaert, die leergangen schreef op onderwijsgebied. Een perfectionist. Je leerde er veel meer dan nodig was. Daarna ging ik naar het christelijk lyceum van D.J.A. Westerhuis. Mijn schooltijd was erg leuk. Ik was graag scholier.

Toen ik in de vierde klas zat, in 1930, verhuisden we naar Maastricht. Een heerlijke stad om in te wonen. Een beetje buitenland. Hier ging ik naar het Stedelijk Gymnasium. Ik moest daar wel erg mijn best doen, want ik had met Grieks en Latijn een grote achterstand. Ik moest een toelatingsexamen doen voor de vijfde klas. Ik slaagde voor A, maar zakte voor B. Dat vond ik niet erg, want ik wilde toch de talen-kant op. Ik ben achteraf wel blij, dat ik in zoveel vakken, zelfs in sterrenkunde, onderwijs heb gehad. Al ga je later de A-kant op, dan heeft wiskunde toch veel waarde voor je, je leert er logisch door denken.

Ik kwam in een klas van vijf man: een rooms-katholieke, een hervormde, een doopsgezinde, een lutherse en een gereformeerde. Je begrijpt wel, dat daar wat afgepraat werd. We hadden net de leeftijd, dat al die godsdienst-vragen zo interessant waren. Wat we niet wisten vroegen we elk aan onze dominee of pastor. En wat nou zo leuk was: de rooms-katholieke pastor gaf meestal hetzelfde antwoord als de gereformeerde.

Ik vond de kerk helemaal niet saai

Wij zijn niet van de Afscheiding. De Van Essens komen van de Veluwe. Mijn grootvader Brand van Essen heeft een rol gespeeld in de Doleantie te Barneveld. De sfeer was aan die kant van de familie uitgesproken gereformeerd. Mijn grootvader van moeders zijde - daar komt mijn gronings bloed vandaan - was niet met de Doleantie meegegaan, zijn

vrouw wel. Ze hadden vier kinderen en verdeelden het eerlijk: ze brachten er twee gereformeerd groot en twee hervormd. Mijn moeder behoorde tot het gereformeerde deel. Mijn vader was wel gereformeerd, maar niet formalistisch. Hij was geen kuypenaar door dik en dun en had originele denkbeelden. Maar veel over de kerk praten deden we thuis niet. We lazen wel *De Heraut*, en ook *De Standaard* en *Op den uitkijk*, maar praten over de kerk en over Schilder deed ik pas met de dominee in Maastricht.

In de Gereformeerde Kerk van Maastricht was het anders dan in Arnhem. Daar had je volle kerken en was je er eigenlijk niet zo bij betrokken, maar in Maastricht was je maar met een klein groepje. Er was wel eens ruzie, maar op een bepaalde manier was het toch heel gezellig daar. En de preken gingen er niet aan je voorbij als een galm. Ds. K.W. Dercksen (1903-1973) gaf in zijn preek gewoon bijbeluitleg, je had er wat aan.

Ik interesseerde me voor de kerk en, nee, ik vond het helemaal niet saai in de Gereformeerde Kerk. Dercksen stak niet onder stoelen of banken, dat hij een aanhanger van Schilder was. Ik kwam vaak bij hem aan huis, om op te passen, maar dus ook met vragen uit de klas. We discussieerden toen veel over de verschillende godsdiensten en ik ging daardoor toch bij mezelf denken: wie zegt me dat de Bijbel de waarheid is? Ik stond op het punt dat ik belijdenis kon doen en ik wilde toch wel weten of ik nu de goede kant opging. Toen ik mijn vraag aan Dercksen stelde gaf hij mij ondermeer de Koran en zei: lees dat dan maar eens. Toen kwam ik er al gauw achter, dat Allah en Boeddha wel veel deden, maar dat je zelf ook altijd iets moest doen. Dat laatste was alleen in de Bijbel niet het geval. Een godsdienst als de christelijke kan niet door mensen bedacht zijn, besepte ik toen en mijn keus was bepaald.

Het is goed mensen met een andere mening te spreken

Ik had altijd al interesse voor talen, maar door de rector van het Maastrichts gymnasium, die tegelijk leraar Nederlands was, dr. J. Endepols, van de woordenboeken Koenen/Endepols, werd het Nederlands. Die man gaf zo boeiend les.

Ik ging naar de VU, en ik moet zeggen, ik had er hoge verwachtingen van. Vanuit Maastricht naar Amsterdam, dat is wel heel anders, en dan zoveel gereformeerde studenten bij elkaar, dat zou nog eens discussiëren worden. Maar dat viel tegen.

Ik had een kamer in een leuk huis, aan de Prinsengracht, recht tegenover het huis van ds. C. Lindeboom. Zijn dochter Fenna was mijn mentor op het corps. Mijn huis heette Eigen Haard en was bestemd

voor bewoners tot veertig jaar. Er zat van alles: studenten, winkelbediendes en mensen met een kantoorbaan. Je had een eigen kamer en er was een gemeenschappelijke woon- en eetkamer. Ik heb er hele interessante gesprekken gehad, want het was een protestants-christelijk huis en je zat er dus niet in de eigen kring, die ik toch wel wat tegen vond vallen in Amsterdam.

De VU was in mijn ogen eigenlijk een asociale gemeenschap. Het corps was erg stijf voor mijn begrip, en er heerste een elite-geest. Ik had een leuke groentijd, omdat ik die samen met een vriendin liep, en ik vond ook het meisjesdispuut Pallas gezellig. Maar die studenten, zoontjes van bekende gereformeerden, nee. Als je zo iemand buiten het corps ontmoette bleek hij ineens een gewoon mens te zijn, maar het is toch gek dat ik dat op het corps niet kon merken.

Ik vond Eigen Haard veel meer een gemeenschap dan het corps. Daar had je altijd gesprekken. Ik heb er geleerd dat het goed is met mensen met een andere mening te spreken. Dan wordt je je meer bewust van wat je eigen geloof inhoudt en voor je betekent. Het viel in de gereformeerde studentenkring natuurlijk vooral zo tegen, omdat ik er veel van had verwacht. Toen ik afscheid van Pallas nam heb ik die bezwaren ook duidelijk geformuleerd. Misschien komt het ook wel door Maastricht: het was daar zo gezellig en je was als gereformeerden maar zo'n kleine kring daar. Maar ik was natuurlijk niet de enige, die het een kille bedoening vond, anders had de Buchmanbeweging niet zoveel aandacht gekregen onder de VU-studenten.

In de kerk was het ook anders dan in Maastricht. Temidden van zo'n massa in de Keizersgrachtkerk, waar ik niemand kende, voelde ik me verloren. Dat kwam ook door die oersaai preken. Ik weet er niets meer van te herinneren. Ik had al gauw door dat D. Sikkel en S.G. de Graaf anders preekten - meer zoals in Maastricht - en die liep ik al snel achterna. K. Sietsma, T. Ferwerda en B. Wielenga waren ook nog wel om aan te horen.

Wille koos de moeilijke weg

Van de VU zelf weet ik, dat je in je eerste jaar verplicht wijsbegeerte moest lopen bij prof. dr. D.H. Th. Vollenhoven, maar ik kan me er niet veel meer van herinneren. Ik heb een duidelijk beeld van drie hoogleraren, dr. J. Wille, dr. A. Goslinga en dr. A.A. van Schelven, nee van vier, ook mr. P.A. Diepenhorst nog, want ik heb een poosje economiecolleges gevolgd voor de aardigheid. Als je Nederlands ging studeren kreeg je automatisch met de eerste drie te maken: Wille voor je hoofdvak en

Goslinga voor vaderlandse en algemene geschiedenis na 1648 en Middel-Nederlands. Voor vaderlandse en algemene geschiedenis vóór 1648 en geschiedentheorie kreeg je Van Schelven. Vaderlandse geschiedenis was bij de studie Nederlands inbegrepen, algemene geschiedenis koos je meestal als bijvak.

Wille (1881-1964) was de meest principiële. Hij wilde als christen wetenschap beoefenen. Dat wilden ze natuurlijk allemaal aan de VU, maar Goslinga bijvoorbeeld, die koos de makkelijke weg: hij doceerde altijd over christelijke onderwerpen, Groen, de Afscheiding en de schoolstrijd. Maar Wille koos de moeilijke weg. Die probeerde elk onderwerp vanuit de Schrift te bezien. In zijn taalbeschouwing zie je dat bijvoorbeeld, en in zijn bestrijding van de spelling van Kollewijn. Hij wilde bewust vorm geven aan zijn overtuiging. Hij maakte ernst met zijn principes en dat kon je merken op college. Daardoor stond hij natuurlijk alleen in de wetenschappelijke wereld, maar dat had hij er voor over. Vandaag lijken ze dat wel eens te weinig te durven aan de VU, maar Wille was een onafhankelijke geest.

Ik hield veel van hem en ik ben ook erg door hem gestempeld. Ook in zijn wijze van onderzoek: streng, objectief en met een afkeer van mode. Hij was eigenlijk veel te moeilijk voor ons en te veeleisend. Hij was zo knap. Veel studenten Nederlands maakten daarom hun studie niet af of kozen een ander vak. Maar hij was een fijn mens. Hij had een groot huis in Baarn en daar nodigde hij ons wel uit. Dan was hij heel gezellig. Wille was een causeur, die je op je gemak kon stellen. Hij had een hekel aan decorum en dat maakte hem eenvoudig en gewoon.

Goslinga (1884-1961) was niet zo als Wille, dat zagen we wel. Hij was wel aardig, maar verder meer het type van een kamergeleerde. Zijn vrouw hield hem vaak voor de gek. Zij stond ook meer in het leven.

Toen ik in de oorlog uit Den Haag was gekomen naar Sloten, om hem iets te bezorgen en 's avonds om acht uur bij hem aanbelde - ik had een hele dag over de reis gedaan! - was hij zo verbouwereerd mij voor zich te zien, dat hij me op de stoep liet staan. Maar zijn vrouw haalde me binnen en besloot dat ik moest blijven logeren.

Tentamen doen bij hem was lastig. Je moest op zijn vragen precies het antwoord geven, dat hij in zijn hoofd had. Hij was ook formalistisch: je mocht alleen schriftelijk tentamen aanvragen bij hem. Toen iemand toch probeerde op college een afspraak met hem te maken, was hij ontstemd. Alles moest volgens de regels.

Ik ben Goslinga later meer gaan waarderen, tijdens

het werk voor de Groen-publicaties. Maar ook toen viel het ordelijke, het precieze in hem op. Hij zette bijvoorbeeld bij het woord kopieën de trema op de eerste e. Ik verbeterde dat in de proef, en hij op zijn beurt herstelde mijn verbetering weer. Zo ging dat een paar keer heen en weer, tot hij zei dat ik er mee op moest houden. Maar zo staat er kopiejeen, hield ik vol. Het einde was, dat we beiden in grammatica-boekjes naar de trema-regel zochten. Toen bleek dat ik gelijk had, was hij ook daarin precies en gaf zijn ongelijk rondweg toe. Van Schelven (1880-1954) zou dat nooit hebben gedaan. Die had altijd een smoesje of een grapje om zich eruit te redden. Hij was handig, een man van de wereld, hij had veel gereisd en was een aristocraat. In de oorlog koos hij de verkeerde kant, maar Nationaal Front van Arnold Meijer is nog geen NSB en ik relativeerde zijn houding wat. Ik vond het meer ongelukkig dan fout.

Dat detective-werk ligt me wel

Dankzij Wille ben ik bij de Groen-uitgave betrokken geraakt. Ik ben bij hem afgestudeerd in 1943, vlak voordat het niet meer mogelijk was. Wille had mij de achttiende-eeuwer Paulus Dordtsma als onderwerp opgegeven. Er was weinig over deze figuur bekend. Hij had het onderwerp reeds aan enkele anderen opgegeven, maar die waren er niet uitgekomen. Ik heb acht maanden aan de scriptie gewerkt. Het was allemaal heel ingewikkeld, ook omdat zijn naam een schuilnaam bleek te zijn. Nou, en ik vond gegevens, waaruit ik een beeld kon vormen van Dordtsma. Wille was zeer met dit resultaat ingenomen en toen hij van Goslinga hoorde, dat die een assistent zocht voor de Groen-uitgave, heeft hij hem op mij gewezen.

In het onderwijs gaan kon ik niet, want dan zou ik een niet-Jood-verklaring moeten tekenen en daar had ik geen zin in. Ik kon wel bij de LOI terecht, voor f 150,- in de maand. Bij Goslinga kreeg ik maar f 100,- maar dat werk leek me zoveel leuker. Ik houd van onderzoek, van dat detective-werk zodat ik toch voor Goslinga koos.

Bij Goslinga zou ik ambtenaar in rijksdienst worden, maar ook dan zou ik moeten verklaren geen Jood te zijn. En dat wilde ik beslist niet. Het is toen zo geregeld, dat ik in particuliere dienst kwam van Goslinga en Gerretson, de andere Groen-uitgever, en dat zij een subsidie ontvingen om een assistent aan te stellen.

Niet iedereen dwingen hetzelfde te doen in gelijke omstandigheden

Ik verhuisde naar Den Haag. Daar kwam ik in huis

bij familie. In Den Haag stonden ouderwetse dominees, maar ook F. de Vries en die preekte directer. Daar ging ik graag heen. De synode van de Gereformeerde Kerken zette in 1944 prof. dr. K. Schilder (1890-1952) af. Ik ben op de Vrijmakingsvergadering geweest, in de Lutherse Kerk op 11 augustus 1944 en de keuze was voor mij niet moeilijk: je moet altijd de kant van de ten onrechte vervolgd worden kiezen en wat met Schilder gebeurde was kerkvervolging van binnenuit. Wat had Schilder voor kwaad gedaan? Ik geloof dat de verschillen door de synode op de spits gedreven zijn, maar dat een breuk eigenlijk niet nodig was geweest. Achteraf, nu je ziet hoe het met de verschillende kerken is gegaan na de Vrijmaking, zie ik toch wel, dat het goed is geweest. Ik denk, dat het niet eens in de eerste plaats om die leerstukken ging, die waren wel de aanleiding. Het was vooral de geest van gearriveerdheid, daarvoor gingen de ogen van velen open.

In de vrijgemaakte kerken kreeg ik wel snel mijn twijfels, al heb ik er een fijne tijd gehad en was er ook een goed gevoel van gemeenschap. Ik was wat 'jansenistisch' en vroeg met af of de Here ons niet een waarschuwing had willen geven door alles wat de gereformeerden hadden opgebouwd in de oorlog af te breken. De vrijgemaakten begonnen in 1945 onmiddellijk weer allerlei organisaties op te zetten. Ik ben daar niet tegen. Organisaties *mogen* en dan moeten we ze zien als een geschenk van de Here. Het is geen *moeten*. De Here kan ze ons afnemen, als wij ons vertrouwen er op gaan stellen in plaats van op Hem. En daarom dacht ik, dat die stemming van: zonder organisaties gaat het niet, niet goed was. Maar die geest werd al gauw dominant en daar kwam bij dat je in de pas moest lopen. Dat collectieve... ik geloof, dat niet iedereen hetzelfde moet doen in gelijke omstandigheden, maar zo redeneerden de vrijgemaakten toen wel. Ik geloof dat het nu wat aan het veranderen is. Dat uitte zich toen in het kerkisme. In die extreme kerkopvatting lijken de vrijgemaakten op hervormden, die zeggen: de vaderlandse kerk is de ware. De laatsten laten omwille van de kerk mensen toe, die niet tot het lichaam van Christus behoren en de vrijgemaakten sluiten omwille van de kerk mensen uit, die er wel toe behoren. In 1969 ben ik daarom Nederlands Gereformeerd geworden.

Groen is mijn vriend

Wat ik aan Groen zo boeiend vind, is dat hij de achtergrond van de dingen laat zien, aantoonde dat het gaat om de strijd tussen de soevereiniteit van God en de soevereiniteit van de mens. Daarom blijft *Ongehoofd en revolutie* actueel. Hij was een man met een

profetische blik. Zijn kerkelijk standpunt kan ik goed begrijpen, de afgescheidenen waren ook wel iets te star en te stram in zijn dagen, maar met Brummelkamp kon hij het goed vinden en politiek stonden de afgescheidenen achter hem.

Hij was een aristocraat en een gentleman en hij kon ook met de eenvoudigen overweg. Zijn geest was scherp, maar zijn karakter mild.

Ze zeggen wel dat hij een opportunist was, en dat lijkt misschien ook wel een beetje zo. Maar nee hoor, er zit toch wel lijn in zijn denken, als je ziet dat hij vanuit het geloof dacht. Bij Groen gaat het om de achtergronden, de principes. Wie dat niet ziet, en zijn geloof niet deelt, kan hem niet begrijpen. Zo heeft Geyl hem niet begrepen, evenmin als hij Bilderdijk kon volgen. Ook diens tegenstrijdigheden: het Christendom prediken en toch heel verkeerde dingen doen, begreep hij niet. Bij Bilderdijk zie je zo duidelijk de strijd van de Geest tegen het vlees.

Groen is mijn vriend, nou! Hij is weleens moeilijk, maar hij verveelt me nooit. Ik vind het altijd jammer dat hij het vervolg niet heeft meegemaakt, vooral dan van de Schoolstrijd, en eigenlijk teleurgesteld is gestorven.

Een genie moet geen bronnen uitgeven

Gerretson (1884-1958) was soms wel eens kritisch over Groen, maar hij heeft fijne studies over hem geschreven. Gerretson was eigenlijk een heel principieel mens. Dat merkte je wel als je langer met hem omging. Het was jammer dat hij zo doof was, want dat bemoeilijkte het contact heel erg. En je maakt natuurlijk de gekste dingen met hem mee. Goslinga gaf mij altijd de hele tekst en de problemen erbij, dat vond ik eigenlijk veel leuker, maar Gerretson stuurde alleen vragenlijsten aan mij op. Een keer had hij zo'n waslijst gestuurd en belde hij de volgende dag op, hoe lang het nog duurde voor ik de antwoorden eens opstuurde. Hij was zo verstrooid, als hij je pen bij het vertrek niet in zijn zak stak vergat hij wel zijn jas mee te nemen. Het was altijd wat. Maar hij verveelde nooit.

Ik weet niet of hij de geschikte man was voor een bronnenpublicatie. Hij was een genie, maar dat kun je beter niet zijn als je bronnen wilt uitgeven. Ik heb van mijn moeder groningse eigenschappen geërfd, die heel belangrijk zijn voor dit werk: acribie en doorzettingsvermogen. Want het is natuurlijk wel heel moeilijk als je niets vinden kunt. Daar moet je tegen kunnen. Hier heb ik bijvoorbeeld zo'n punt..."

Ongemerkt gaat het interview over in haar werk en buigen we ons over de brieven van haar vriend Groen, die hier zo dichtbij lijkt te zijn.

Verenigingsnieuws

In deze aflevering van het verenigingsnieuws blikken we uiteraard terug op het jaarcongres van 22 september jongstleden. Het was een feestelijke dag omdat we mw. drs. J.L. van Essen het erelidmaatschap van onze vereniging mochten aanbieden, dat haar kort tevoren bij acclamatie door de ledenvergadering was verleend. Tegelijk was het een dag van ontmoeting en gesprek en daardoor ook een stimulerend begin voor het komende verenigingsjaar.

Vorig jaar zaten we nog in een zaaltje van 'Christelijke-Sociale Belangen' in Utrecht, ditmaal waren we in de prachtige omgeving van het Catherijneconvent. De VCH-leden konden in de pauzes door de expositieruimten van dit museum vol kerkelijke kunst wandelen.

De lezingen die voor de ruim 60 aanwezigen werden gehouden vindt u elders in dit nummer afgedrukt. Tijdens de dag reeds bleek dat er behoefte bestond om over de prikkelende bijdrage van drs. Jac. Schaeffer over Groens geschiedbeschouwing verder door te spreken. Eigenlijk was er te weinig tijd voor een uitgebreide plenaire discussie. Het bestuur is echter voornemens op dit thema nog eens terug te komen. Juist in de bezinning op dit soort vraagstukken

ligt immers een hartader van ons bestaan. Over Groens geschiedbeschouwing zal daarom binnen onze vereniging het laatste woord nog niet gezegd zijn!

Het jaarcongres was vooral gerelateerd aan het levenswerk van mw. drs. J.L. van Essen: de Schriftelijke Nalatenschap, en met name de correspondentie, van Groen van Prinsterer. Voor dit werk, waar de naoorlogse generaties (christen-)historici zoveel aan te danken hebben, ontving zij het erelidmaatschap van de VCH. De *laudatio*, die namens het bestuur werd uitgesproken, vindt u ook elders in dit blad. In haar dankwoord wees mw. van Essen erop dat in het kader van de Groen-uitgave de naam van dr. J. Zwaan niet onvermeld mag blijven. Verder wenste ze de Vereniging veel sterkte toe. Ook dankte ze onze Hemelse Vader voor de krachten haar gegeven om dit werk — zelfs tot ver na haar pensionering — te hebben mogen en kunnen doen.

Na de middagpauze kwamen de huishoudelijke zaken aan de orde. De secretaris, Hillie van de Streek, las het Jaarverslag voor, dat onveranderd door de ledenvergadering werd goedgekeurd. Het financieel jaarverslag werd door de penningmeester, Flip Quist, toegelicht, waarna hij een enkele informatieve vraag uit de vergadering beantwoordde. Het financieel jaarverslag kon echter niet worden vastgesteld, omdat

Overzicht van de zaal tijdens het jaarcongres van de VCH

er nog geen kascontrole had plaatsgevonden. In de kascontrolecommissie voor de boekjaren 1989 en 1990 zijn nu de leden drs. L.A. Niewenhuijse uit Kapelle en drs. B. Florijn uit Kloetinge benoemd. De VCH-leden die 22 september verhinderd waren, kunnen zowel het Jaarverslag van de secretaris als van de penningmeester aanvragen bij het VCH-secretariaat.

Tijdens de jaarvergadering werd ook door het bestuur de wens uitgesproken nader met de leden in contact te komen. Door de snelle groei van de vereniging (inmiddels meer dan 160) is het niet mogelijk te peilen wat er bij een ieder leeft. Het bestuur zelf richt zich sterk op de opbouw van permanente verenigingsstructuren, maar kan uiteraard niet alles tegelijk doen. Het idee is daarom gelanceerd om leden die daartoe behoefte voelen in de gelegenheid te stellen zich lokaal te organiseren in 'kringen'. Ledenlijsten die inzicht geven in de woonregio's van de leden kunnen bij Flip Quist worden opgevraagd.

Inmiddels is er een onderwijswerkgroep van start gegaan, bestaande uit: drs. G. Bergacker (voorzitter), G.P.P. Hogendoorn (secretaris), drs. H. Veldman, drs. R. Kuiper en Y. van de Nieuwendijk (werkzaam bij de Begeleidingsdienst Gereformeerd Schoolonderwijs te Ridderkerk). Wij hopen dat de werkgroep met goede ideeën en initiatieven zal komen om het christelijk geschiedenisonderwijs te versterken. Het is de bedoeling dat de werkgroep sekties van leden stimuleert om op deelgebieden met praktische voorstellen en handreikingen te komen. er bestaan al plannen spoedig iets te gaan doen op het gebied van de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten. Ten aanzien

van de voorstelling van prehistorie en Oude Geschiedenis werken veel schoolboeken met evolutieschema's waar we uiteraard moeilijk mee uit de voeten kunnen. Ook op andere terreinen ligt er nog veel werk! Wij hopen onder Gods zegen op een vruchtbaar verenigingsjaar, waarin we in staat mogen zijn de activiteiten verder uit te bouwen.

Personalia

Dhr. Prof. dr. A.Th. van Deursen is hoogleraar nieuwe geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en lid van het comoté van aanbeveling van de VCH.

Adres: Maluslaan 11
1185 KZ Amstelveen
020-414209

Dhr. dr. G. Puchinger is historicus, was hoofd van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) en is lid van het comité van aanbeveling van de VCH.

Adres: Koningin Emmakade 168
2518 JM 's-Gravenhage
tel. 070-3452414

Dhr. drs. Jac. Schaeffer is leraar geschiedenis aan de Gereformeerde Scholengemeenschap te Rotterdam.

Adres: Statenweg 181a
3039 HP Rotterdam
tel. 010-4664622

Nascholingscursus

Dit najaar organiseert de Vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht een nascholingscursus over het thema Vrouwengeschiedenis, dat ook in 1991 CSE-onderwerp is.

De cursus wordt gehouden op 5, 12 en 19 november 1990 van 19.00 tot 22.00 uur te Utrecht. Op het programma staan de volgende inleiders en onderwerpen:

- 5 november: Mw. drs. H. van de Streek met als thema de houding van de confessionele partijen ten aanzien van de positie van vrouwen in het gezin, de beroepsarbeid en de politiek in de jaren 1890-1940. Daarbij zal ook de vraag gesteld worden naar continuïteit en verandering: in hoeverre volgen de partijen in deze periode consequent een lijn en in welke mate zijn er veranderingen te traceren?
- 12 november: Mw. drs. C. van Eijl over het thema vrouwenarbeid in Nederland. Welke factoren zijn van invloed geweest op de lage arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland? Waarom worden sommige beroepen uitsluitend door mannen en andere uitsluitend door vrouwen verricht?
- 19 november: 1) Mw. drs. H. Cameron en mw. drs. A. Vermeiden laten aan de hand van televisiefragmenten de mentaliteit zien ten aanzien van het buitenshuis werken van vrouwen aan het einde van de jaren '60.
2) Mw. drs. B. Waaldijk gaat in op het dagboek van Anne Frank.

Belangstellenden kunnen zich voor deze cursus (lieft zo spoedig mogelijk) schriftelijk aanmelden bij dr. E. Nijhof, Instituut voor Geschiedenis, Lucas Bolwerk 5, 3512 EG Utrecht. Deelname is gratis en deelnemers krijgen voor het begin van de cursus bericht over de precieze plaats waar de cursussen worden gegeven.

Tot nu toe verschenen in de VCH-Repro reeks:

HET NUT

—
BEOEFENING VAN DE GESCHIEDENIS DER
HERVORMDE KERK IN NEDERLAND.

—
R E D E,

—
Gehouden op 27 MEI 1926.

—
Dr. J. G. R. ACQUOY,

MISLUKTE POGINGEN DER NEDERLAND-
SCHE GEREFORMEERDE KERKEN, OM
HARE GESCHIEDENIS TE DOEN
BESCHRIJVEN.

—
door

J. G. R. ACQUOY

Het Object der Kerkgeschiedenis

R E D E

—
gehouden bij de aanmerding van het ambt van
Hoogleraar aan de Theologische School

—
TE KAMPEN,

op Woensdag 11 Februari 1903

—
door

DR. H. HOUWMAN

HET GEREFORMEERD PROTESTANTISME

—
REDE UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET
AMBT VAN BUITENGEWOON HOOGLERAAR AAN DE
RIJNS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN OP 14 APRIL 1918

—
door
DR. A. EEKHOF

DE SCHOOL MET DEN BIJBEL EN HET ONDERWIJS IN DE GESCHIEDENIS

—
door

DR. A. A. VAN SCHELVEN

EEN WOORD

—
AAN OUDERS EN ONDERWIJZERS,

—
BIJ DE UITGAVE VAN

DE BIJBELSCHE GESCHIEDENISSEN

—
NAAR HET INHOUDSWOORD
VAN GAMB.

—
door

MR. G. GROEN VAN PRINSTERER

—
Regt der Gezindheid

—
Regt der Hervormde Gezindheid

—
Afgescheidenen

—
overdrukt uit

—
ADVIEZEN IN DE TWEEDE KAMER DER STATEN-GEREAAL

—
door

MR. G. GROEN VAN PRINSTERER

—
BESPREKING

—
aangaande eene reis

—
in Frankrijk en Duitschland

—
in het belang van het

—
Huis-archief des Konings

—
door

MR. G. GROEN VAN PRINSTERER

Leden betalen voor deze uitgaven f 5,- per stuk;
niet-leden f 7,50. Prijzen exclusief verzendkosten.
Bestellingen richten aan het VCH-secretariaat.

Een GROEN-Greep uit het antiquarische Grasduinparadijs van LINDENBERG

Van G. Groen van Prinsterer:

- * *De Anti-Revolutionnaire en Confessionele partij in de Nederl. Herv. Kerk.* Goes 1954. Geb., 224 p. f 10,00
- * *Antwoord en Dupliek aan Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper.* 's-Gravenhage 1857. Geb., 38 + 23 p. f 40,00
- * *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, 2de dr., 2 dln. Amsterdam 1852 (band in slechte staat) f 25,00
- * *idem*, 6de dr. Amsterdam 1895. Geb., 905 p. (rug los) f 25,00
- * *Maurice et Barnevelt. Étude historique.* Utrecht 1875 (bindwerk deels los) f 25,00
- * *Ongeloof en Revolutie. Een reeks van historische voorlezingen*, ed. H. Smitskamp. Franeker 1951. Geb., 344 p. f 15,00
- * 'Responsiones ad quaestionem literariam' uit *Annales Acad. Lugd. Bat.* 1819-20 & 1820-21; en: *Disputatio juridica inauguralis...* Lugd. Bat. 1823. Ingebonden fotocopieën, 4° f 25,00

Over Groen:

- * H. W. J. MULDER, *Groen van Prinsterer. Staatsman en Profeet.* Franeker 1973. Ing., 140 p. f 10,00
- * T. de VRIES, *Mr. G. Groen van Prinsterer in zijne omgeving.* Leiden 1908. Geb., 233 p. f 25,00
- * *Een Staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976).* Den Haag 1976. Ing., 264 p., f 15,00

Andere interessante aanbiedingen uit ons antiquariaat:

- * S. J. FOCKEMA ANDREÆ, *De Nederlandse Staat onder de Republiek.* 9de dr., Amsterdam 1982. Ing., 198 p. f 20,00
- * R. FRUIN, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, ed. H. T. Colenbrander. 2de dr., 's-Gravenhage 1922. Geb., 436 p. f 50,00
- * R. FRUIN, *De tijd van De Witt en Willem III. Historische opstellen.* Geb., 495 p. 's-Gravenhage 1929 f 40,00
- * N. JAPIKSE, *De Geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau.* 2 dln., Den Haag 1937-38. Geb. f 45,00

Uit de R.G.P.-serie Groen van Prinsterer, Schriftelijke Nalatenschap nieuw leverbaar:

- * deel 6, Briefwisseling V (1827-1869). Geb., 903 p. f 206,00
  - * deel 8, Bescheiden I (1821-1842). Geb., 714 p. f 100,00
- Nog te verschijnen in 1991: dl. 7, Briefwisseling VI en dl. 9, Bescheiden II (deel 1 t/m 5 zijn uitverkocht).

Tot ziens in het antiquariaat van

De Slaak is een zijstraat van het Oostplein (metrohalte).
 Openingstijden: maandag 13.30-17.30; dinsdag t/m donderdag
 9.00-17.30; vrijdag 9.00-21.00; zaterdag 9.00-17.00

SLAAK 4-14, 3061 CS ROTTERDAM, TEL. 010-4111607

Lindenberg
 BOEKEN&MUZIEK

EEN PLANK GROEN VAN PRINSTERER UIT ONS ANTIQUARIAAT

- Proeve over de middelen waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd. 2e druk. 1858. X, 96 p. Geb. f 35,-
- Verscheidenheden over staatsregt en politiek. 6 dln. in 1 band. 1849-'50. 340 p. Geb. f 75,-
- Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting van 1849. 1850. 226 p. Geb. f 40,-
- Grondwetherziening en eensgezindheid. 1849. 551 p. Geb. f 95,-
- Maurice et Barnevelt. Etude historique. 1875. CCXXII, 274 p. Geb. f 70,-
- Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. 2me série. 1584-1688. + Table. 1857-'62. Geb. in 6 banden f 590,-
- Handboek der Geschiedenis van het Vaderland. 8e dr. 1927. 2 delen. Geb. f 60,-
- Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper 1864-1876. Bewerkt door Dr. A. Goslinga. 1937. XI, 407 p. Geb. f 65,-
- P.A. Diepenhorst, Groen van Prinsterer. 1941. 536 p. Geb. f 48,-
- G.M. den Hartogh, Groen van Prinsterer en de Verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij. 1933. IX, 281 p. Geb. f 30,-
- H.W.J. Mulder, Groen van Prinsterer staatsman en profeet. 1973. 140 p. f 15,-
- H. Smitskamp, Groen van Prinsterer als historicus. 1940. XII, 168 p. f 45,-
- Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976). 264 p. f 30,-
- C. Tazelaar, De jeugd van Groen (1801-1827). 1925. XVI, 258 p. Geb. f 35,-
- G.J. Vos Az., Groen van Prinsterer en zijn tijd. 2 dln. 1886-'91. Geb. f 95,-
- T. de Vries, Mr. G. Groen van Prinsterer in zijne omgeving. 1908. 233 p. f 50,-

Prijzen zijn exclusief de verzendkosten.

Een aanbieding van: **BOEKHANDEL-ANTIQUARIAAT J.P. VAN DEN TOL**
 Winkel: Voorstraat 94 - Dordrecht
 Postadres: Postbus 63 - 3300 AB Dordrecht
 Telefoon: 078-139522

Grote sortering op het gebied van Theologie, Kerkgeschiedenis, Nederlandse en Algemene Geschiedenis.

KERKHISTORIE

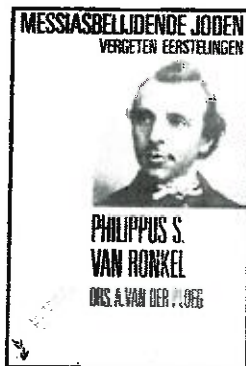

■ **Dr. G. Oorthuys**
Kruispunten op de weg der Kerk

Zwingli, De Labadie, Kohlbrügge
Ingeleid door prof. dr. O. J. de Jong
Drie diepgaande studies over het werk van Zwingli, het Labadisme en Kohlbrügges leer over de oude en de nieuwe mens. Fraaie heruitgave.

Paperback, 250 blz. **f 39,50**

MESSIASBELIJDENDE JODEN

■ **Drs. A. van der Ploeg**
Philippus S. van Ronkel

Deel twee in de serie Vergeten eerstelingen beschrijft het leven en werk van Van Ronkel (1829-1890), predikant binnen de Herv. Kerk en vriend van dr. A. Kuyper.

Paperback, 108 blz., geïllustreerd, **f 22,50**

■ **Dr. W. de Greef**
Carl A. F. Schwartz

Deel drie in serie Vergeten eerstelingen behandelt de bekende zendeling onder de joden en oprichter van de Heraut: Schwartz (1817-1870).

Paperback, 112 blz., geïllustreerd, **f 22,50**

STRIPBOEK

■ **P. Boer en Jaap Kramer**
Wat is er gebeurd?

De geschiedenis van Nederland in beeld

Een lees-, kijk-, leer- en naslagboek over de vaderlandse geschiedenis in één. Voor alle leeftijden. Reeds eerder als vervolgstrip verschenen in Terdege.

Gebonden, in vierkleuren, 88 blz., **f 26,50**

MEDITATIEF

■ **Dr. D. M. Lloyd-Jones**
De Bergrede 2
pastoraal uitgelegd

Het vervolg op het op het inmiddels overbekende deel 1. Een boeiende en leerzame uitleg van Mattheüs 6 en 7. Voor persoonlijk meditatief gebruik en studie.

Paperback en gebonden, 328 blz., (paperb.) **f 39,00**
(geb.) **f 49,00**

■ **Ds. C. G. Vreugdenhil**
Alles uit Hem
Over de orde des heils

Uitvoerige en leerzame behandeling van de orde des heils. Geschikt voor persoonlijke studie en gebruik in bijbel- of studiekringen. Per hoofdstuk enkele gespreksvragen.

Gebonden, 232 blz. **f 39,50**

PRAKTISCH & PASTORAAL

■ **Drs. P. J. Verhagen**
Depressiviteit en depressie
Een christelijke handreiking

Belangrijke praktische en pastorale informatie voor de signalering van depressieve gevoelens en de omgang met depressieve mensen.

Paperback, 109 blz. **f 18,50**

■ **Dr. J. van der Wal, drs. T. E. Molenaar (red.)**

Homofilie en de christelijke gemeente
Ervaringen, pastoraat en hulpverlening

Een stuk bezinning, psychologische informatie en pastorale wenken. Auteurs a.o.: dr. J. Hoek, J. Janssen, drs. P. M. Wagenaar, J. van der Sluis

Paperback, 112 blz. **f 18,50**

VERKRIJGBAAR
IN IEDERE
BOEKHANDEL

UITGEVERIJ J.J. GROEN EN ZOON

POSTBUS 11031, 2301 EA LEIDEN
TEL. 071-143443/122691 FAX. 071-120493

KOOL BOEKEN

**Breng eens vrijblijvend een bezoek
aan onze nieuwe zaak,
ZANDSTRAAT 31 te VEENENDAAL
(tegenover de „Scheepjeshof“)**

Naast de collectie nieuwe boeken een ruime sortering wenskaarten, CD's, LP's en (preek)cassettes.
Grote sortering tweedehands boeken in ons antiquariaat.
(bovenverdieping) en honderden scherp afgeprijsde boeken.

KOOL BOEKEN VOOR HET HELE GEZIN

Ook uw telefonische en schriftelijke bestellingen worden door ons uitgevoerd.
Gaarne zijn wij u van dienst en tot ziens in onze nieuwe zaak. De koffie staat voor u klaar.
Ook voor in- en verkoop van tweedehands boeken (enkele of gehele bibliotheek; kontante betaling).

Zandstraat 31, 3901 CJ, Postbus 177, 3900 AD Veenendaal, Telefoon 08385-13978, b.g.g. 43180

HUIS KOPEN?

HUIS VERKOPEN?

Berekening maandlasten?

Berekening belasting-voordeel?

**LAAT U DESKUNDIG
VOORLICHTEN!!**

08385-19011

Jan Diepeveen

MAKELAARDIJ O.G. Markt 18, Veenendaal.

